

शिक्षण संक्रमण

| पुणे | वर्ष ११ वे | अंक ३ | सप्टेंबर २०२२ | मासिक | पृष्ठ संख्या ५२ | किंमत ₹ २५/- |

महाराष्ट्र राज्य माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शिक्षण मंडळ, पुणे.

વિનમ્ર અભિવાદન

કર્મવીર ભાઝરાવ પાટીલ

પંડિત દીનદયાલ ડપાધ્યાય

सप्टेंबर २०२२

शके - १९४४

शिक्षण संक्रमण

महाराष्ट्र राज्य माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शिक्षण मंडळ, पुणे

अंतरंगातुक्रम

* सल्लागार मंडळ *

शरद गोसावी
अध्यक्ष, राज्यमंडळ, पुणे
सदस्य
नितीन उपासनी

* संपादक *

अनुराधा ओक
सचिव (प्र.), राज्यमंडळ, पुणे

* कार्यकारी संपादक *

श्री. माणिक बांगर
सहसचिव, राज्यमंडळ, पुणे

* सहायक संपादक *

विजय दोडे
मूल्यमापन अधिकारी (प्र.)
राज्यमंडळ, पुणे

* संपादक मंडळ *

प्रिया शिंदे
ज्ञानेश बावीकर
डॉ. दिलीप गरुड
सलिल वाघमारे
माधव धायगुडे

वार्षिक वर्गणी: रु.२५०/-
किरकोळ अंक रु. २५/-

* तत्त्वज्ञ शिक्षक :	डॉ. सर्वपल्ली राधाकृष्णन	डॉ. दिलीप गरुड	०५
* माझी उपक्रमशील शाळा		विनोद वाघ	१२
* वैश्विक परिप्रेक्ष्य में हिंदी भाषा का महत्त्व		ज्ञानेश्वर सोनार	१६
* पहिली महिला अंतराळवीर		सुनील विभुते	१८
* 'निबंधमाला'कार विष्णुशास्त्री चिपळूणकर		महादेव इरकर	२०
* बहुआयामी व्यक्तित्व - काका कालेलकर		दीनानाथ पाटील	२६
* पाणी अडवा, पाणी जिरवा		गिरीधर परांजपे	३१
* ऑनलाईन अध्यापनातील समस्या व उपाय		जितेंद्र पाल	३४
* बदलत्या शैक्षणिक प्रवाहासाठी प्रशिक्षण		संजय बारी	४२
* सुजाण नागरिक घडविण्याचा वसा		सुरेखा कटारिया	४७

* 'शिक्षण संक्रमण' हे मासिक मालक, महाराष्ट्र स्टेट बोर्ड ऑफ सेकंडरी अँड हायर सेकंडरी एज्युकेशन, पुणे यांच्यासाठी मुद्रक व प्रकाशक अनुराधा अविनाश ओक यांनी डिलाईट प्रिंटर्स, १६-ए, हिमालया इस्टेट, शिवाजीनगर, पुणे - ४११ ००५ येथे छापून स.नं. ८३२-ए, फायनल प्लॉट नं. १७८, १७९, बालचित्रवाणीजवळ, आधारकर रिसर्च इन्स्टिट्यूटमागे, भांबुर्डा, शिवाजीनगर, पुणे-४११ ००४ येथे प्रसिद्ध केले.

संपादक : अनुराधा अविनाश ओक

* "Shikshan Sankraman" monthly is owned by, Maharashtra state Board of Secondary and Higher Secondary Education, Printed & Published by Anuradha Avinash Oak, Printed at Delight Printers, 16/A, Shivajinagar, Himalaya Industrial Estate, Pune - 411005, Published at Sr. no.832, Final Plot No. 178 & 179, Near Balchitrawani, Bhamburda, Shivajinagar, Pune - 411004.

Editor - Anuradha Avinash Oak

५ सप्टेंबर हा दिवस संपूर्ण देशभर 'शिक्षक दिन' म्हणून साजरा केला जातो. भारताचे भूतपूर्व राष्ट्रपती डॉ. सर्वपल्ली राधाकृष्णन यांचा हा जन्मदिवस. या दिवशी समस्त शिक्षक वृंदाचा सन्मान केला जातो. डॉ. सर्वपल्ली राधाकृष्णन यांनी त्यांच्या जीवनात अनेक भूमिका निष्ठेने पार पाडल्या. प्राध्यापक, कुलगुरू, लेखक, वक्ते, भारताचे रशियातील राजदूत, युनेस्कोचे अध्यक्ष, विद्यापीठ अनुदान आयोगाचे अध्यक्ष, भारताचे उपराष्ट्रपती, राष्ट्रपती अशा अनेक भूमिकांत ते वावरले. तरीही 'तत्त्वज्ञ शिक्षक' हीच त्यांची खरी ओळख. डॉ. राधाकृष्णन् यांना त्यांच्या जयंतीनिमित्त विनम्र अभिवादन! तसेच समस्त शिक्षकवृंदाला शिक्षक दिनाच्या मनःपूर्वक हार्दिक शुभेच्छा!

शिक्षक आपल्या ज्ञानाने विद्यार्थ्यांचे मन, मेंदू आणि मनगट बळकट करतो. सर्वांगाने विद्यार्थ्यांच्या क्षमता वाढवतो. समाजाने, विद्यार्थ्यांना घडविण्याची फार मोठी जबाबदारी विश्वासाने शिक्षकांवर सोपवली आहे. ती निष्ठेने पार पाडूया. भारतीय संस्कृतीने 'आचार्य देवो भव।' असे म्हटले आहे. म्हणजे गुरुजन हे देवस्वरूप आहेत, असे वर्णन केले आहे. या वर्णनाला पात्र होण्याचा प्रयत्न करूया. लवकरच नवीन राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण येत आहे, ते समजून घेऊन समाजाच्या अपेक्षा पूर्ण करूया. समाजाच्या गरजा व समस्या जाणून त्यावर उत्तर शोधूया. विद्यार्थ्यांना घडवतानाच समाज सक्षम करण्याची जबाबदारी स्वीकारूया. शिक्षक दिनाच्या निमित्ताने हा संकल्प करूया.

४ सप्टेंबर हा दिवस 'भारताचे पितामह' दादाभाई नवरोजी यांचा जन्मदिवस. जन्मदिनानिमित्त त्यांना विनम्र अभिवादन! ८ सप्टेंबर हा 'जागतिक साक्षरता दिन' आहे. सारा समाज साक्षर व शीलवान करण्याचा संकल्प आपल्या आचरणातून करूया. साक्षरता वाढली, की सुसंस्कृतता वाढलीला लागते आणि संस्कृतीचे संवर्धन होते, असा इतिहास आहे.

११ सप्टेंबर हा आचार्य विनोबा भावे यांचा जन्मदिवस. पहिले वैयक्तिक सत्याग्रही म्हणून स्वातंत्र्य आंदोलनातील त्यांची ओळख कोण विसरेल? गीताई, गीता प्रवचने, मधुकर, विचार पोथी, कुराण सार, विष्णुसहस्रनाम, भूदान गंगा, लोकनीती ही त्यांची ग्रंथसंपदा जीवनपाथेय पुरविणारी आहे. भूदान चळवळ हे त्यांचे महान कार्य १३ वर्षे चालले होते. अशा या महान आचार्यांना जन्मदिनानिमित्त अभिवादन!

२२ सप्टेंबर हा दिवस कर्मवीर भाऊराव पाटील यांचा जन्मदिवस. 'कमवा आणि शिका' ही योजना राबवून त्यांनी विद्यार्थ्यांमध्ये श्रमाचे महत्त्व वाढविले. शिक्षणाची गंगा खेड्यापाड्यांत पोहोचविण्याचे 'भगीरथ' कार्य त्यांनी केले. जन्मदिनानिमित्त त्यांना विनम्र अभिवादन!

२५ सप्टेंबर हा दिवस पंडित दीनदयाळ उपाध्याय यांचा जन्मदिवस, 'अंत्योदय दिवस' म्हणून पाळला जातो. समाजातील तळागाळातल्या माणसांचा उदय आणि उत्कर्ष व्हावा म्हणून सतत प्रयत्नशील असणाऱ्या पंडित दीनदयाळ उपाध्याय यांना जयंतीनिमित्त अभिवादन!

पुन्हा एकदा समस्त शिक्षकवृंदाला शिक्षक दिनाच्या हार्दिक शुभेच्छा!

शरद गोसावी
अध्यक्ष,
राज्यमंडळ, पुणे.

तत्त्वज्ञ शिक्षक : डॉ. सर्वपल्ली राधाकृष्णन

डॉ. दिलीप गरुड, पुणे : १९६०२५१०८५

प्राध्यापक, कुलगुरु, नामांकित विद्यापीठातून व्याख्याने देणारा श्रेष्ठ वक्ता, राष्ट्रसंघाचे सदस्य, विद्यापीठ आयोगाचे अध्यक्ष, रशियातील भारताचे राजदूत, दहा वर्षे उपराष्ट्रपती, पाच वर्षे राष्ट्रपती, अनेक अभ्यासपूर्ण ग्रंथांचे लेखक, नामवंत व जागतिक कीर्तीचे तत्त्वज्ञ, सामाजिक जाणीव असणारा असा भारताचा थोर सुपुत्र म्हणजे डॉ. सर्वपल्ली राधाकृष्णन. अशा या ऋषीतुल्य आचार्यांचा वाढदिवस, त्यांच्याच सांगण्याप्रमाणे 'शिक्षक दिन' म्हणून ५ सप्टेंबरला साजरा केला जातो. या थोर सुपुत्राचे चरित्र या लेखात पाहूया.

आपल्या आवडत्या शिक्षकाला मोठे मानाचे पद मिळाले तर त्यांच्या विद्यार्थ्यांना आनंद होतोच. तसेच त्यांच्या मित्रांना, परिवारालाही आनंद होतो. अशाच एका आचार्यांना देशाचे सर्वोच्च पद मिळाले; म्हणून त्यांचे विद्यार्थी, मित्रगण त्यांना भेटायला गेले आणि म्हणाले, “येणारा ५ सप्टेंबरचा तुमचा वाढदिवस आम्हाला साजरा करायचाय. कृपया आम्हाला परवानगी द्या.” त्यावर ते ऋषीतुल्य आचार्य म्हणाले, “माझा एकट्याचाच वाढदिवस साजरा करण्याऐवजी, तुम्ही दरवर्षी ५ सप्टेंबर हा दिवस 'शिक्षक दिन' म्हणून साजरा केलात तर तो मला माझा सन्मान वाटेल.”

म्हणून त्यांच्या इच्छेनुसार १९६२ सालापासून ५ सप्टेंबर हा दिवस 'शिक्षक दिन' म्हणून देशभर साजरा होऊ लागला. त्या ऋषीतुल्य आचार्यांचे नाव डॉ. सर्वपल्ली राधाकृष्णन. स्वतःचे एकट्याचेच कौतुक करवून घेणारे जगात अनेक भेटतील; पण माझ्या कुलातल्या सर्वांच्या सन्मानात स्वतःचा सन्मान समजणारे क्वचित भेटतात. डॉ. सर्वपल्ली राधाकृष्णन हे त्यापैकी एक होत.

सर्वजण त्यांना डॉ. सर्वपल्ली राधाकृष्णन या नावानेच ओळखतात; पण डॉक्टर ही त्यांना मिळालेली पदवी आहे. सर्वपल्ली हे त्यांच्या पूर्वजांचे गाव आणि अय्यर हे त्यांचे आडनाव. ५ सप्टेंबर १८८८ रोजी त्यांचा जन्म आंध्र प्रदेशातील तिरुत्ताणी या गावी झाला. तेथून जवळच तिरुपती बालाजी हे तीर्थक्षेत्र आहे. या तीर्थक्षेत्रांचा आणि घरच्या संस्कारमय वातावरणाचा त्यांच्यावर संस्कार झाला. त्यांच्या घरात तेलुगु भाषा बोलली जात असे. वडील एका जमीनदाराकडे नोकरी करत. त्यामुळे घरात मोठा व्यवसाय, जमीनदारी, उत्पन्नाचे मोठे स्रोत असे काही नव्हते. मात्र घरातील संस्कार नीतिमत्ता, चारित्र्य हीच कुटुंबाची श्रीमंती होती.

राधाकृष्णन यांचे प्राथमिक शिक्षण तिरुत्ताणी या गावी झाले तर पुढील शिक्षण तिरुपती या तीर्थक्षेत्राच्या गावी झाले. तेथील लुथरन मिशन स्कूलमध्ये चार वर्षे त्यांनी अध्ययन केले. ते स्वभावाने संकोची, एकांतप्रिय होते. प्रकृती कृशच होती. ते वाचनात रमणारे, विचार करणारे, गंभीर प्रकृतीचे होते. त्यांना कळू लागल्यापासून त्यांचा असा दृढ विश्वास होता की या सृष्टीव्यापारांच्या

मागे एखादी अदृश्य शक्ती वास करीत असावी. त्यांचा पिंड पुस्तक वाचनातून घडला. ते म्हणत, “माझा दृष्टिकोन व्यापक करण्याचे आणि माझ्या भव्य स्वप्नांची सृष्टी निर्माण करण्याचे काम पुस्तकांनीच केले आहे. पुस्तकांनाच मी माझा मार्गदर्शक आणि विश्वासू मित्र मानतो.”

हायस्कूलमधील चार वर्षांचे शिक्षण पूर्ण झाल्यावर त्यांनी वेलोरच्या ‘व्हूरीस कॉलेज’ मध्ये प्रवेश घेतला. तेथून ते मॅट्रिक पास झाले. पुढच्या शिक्षणासाठी ते चेन्नईला गेले. चेन्नई तामिळनाडू राज्यात येते. ते तिरुत्ताणीपासून ६० किलोमीटरवर आहे. चेन्नईच्या ख्रिश्चन कॉलेजमधून ते बी.ए. पास झाले. ते १९०५ साल होते. पुढे त्यांनी एम.ए. करण्याचे ठरविले. अध्ययनाचा मुख्य विषय होता. तत्त्वज्ञान. हा विषय घेऊन एम.ए. करणारे त्यावर्षी म्हणजे १९०८ साली ते एकमेव विद्यार्थी होते. एम.ए. ची पदवी घेण्यासाठी त्यावेळी विद्यार्थ्यांना एक प्रबंध लिहावा लागत असे. राधाकृष्णन यांनी ‘वेदान्तातील नीतिशास्त्र’ हा विषय निवडून त्यावर प्रबंध लिहिला. त्यावेळी ते २० वर्षांचे होते. त्यावेळी राधाकृष्णन यांचे शिक्षक होते, प्रा. हॉग. प्रबंध वाचल्यावर प्रा. हॉग म्हणतात, “हा प्रबंध वाचल्यानंतर जाणवते की या विद्यार्थ्याजवळ सखोल ज्ञान आहे. तत्त्वज्ञानातील प्रमुख गोष्टी तर त्याला ठाऊक आहेतच; पण संभ्रमात पाडणारे प्रश्नही तो आपल्या बुद्धीने सहज सोडवू शकतो. त्याशिवाय, इंग्रजी भाषेवर त्यांचे अनन्यसाधारण असे प्रभुत्व आहे.”

हा प्रबंध पुढे १९११ मध्ये पुस्तकरूपाने प्रसिद्ध झाला. लोकमान्य टिळक मंडालेच्या तुरुंगात असताना

हा प्रबंध त्यांना वाचण्यासाठी पाठविण्यात आला. प्रबंध वाचून टिळकांनी संतोष व्यक्त केला आणि त्यांच्यात त्यांना भविष्यकालीन ‘तत्त्वज्ञ’ लपलेला आहे याची जाणीव झाली.

एम.ए.ची पदवी प्राप्त केल्यावर राधाकृष्णन यांची चेन्नईमधील प्रेसिडेन्सी कॉलेजमध्ये नियुक्ती झाली. तेथे ते तत्त्वज्ञान व तर्कशास्त्र हे विषय शिकवत. १९०९ ते १९१७ अशी ८ वर्षे सलग त्यांनी तेथे अध्यापन केले. प्राध्यापकपदी नियुक्ती झाली तेव्हा ते फक्त २० वर्षांचेच होते. प्राध्यापक झाले तरी राधाकृष्णन यांनी कधी सूट, बूट घातला नाही. तो इंग्रजांचा काळ असूनही ते भारतीय पेहरावातच वावरले. ते पांढरे तलम धोतर वापरत. अंगात शेरवानीसारखा बंद गळ्याचा कोट घालत. डोक्यावर दक्षिणी पद्धतीचा फेटा घालत. डोळ्यांवर सोनेरी फ्रेमचा चष्मा असे आणि पायात पंपशू घालत. त्यांच्या आयुष्याचा मोठा काळ शिकविण्यात गेला. त्यांनी भारतीय विद्यार्थ्यांना शिकवलेच; पण परदेशात जाऊन तेथील विद्यार्थ्यांनाही शिकवले.

राधाकृष्णन यांची वाणी आणि लेखणीचा प्रभाव समाजातल्या विचारवंतांवर पडू लागला. त्यांनी अनेकांचे लक्ष वेधून घेतले. त्यात एक होते सर मोक्षगुंडम विश्वेश्वरैया. सर विश्वेश्वरैया हे प्रतिभावंत इंजिनिअर होते. त्यावेळी ते म्हैसूर संस्थानचे दिवाण होते. त्यांनी राधाकृष्णन यांना म्हैसूरला बोलावून घेतले आणि त्यांना म्हैसूर विद्यापीठांतर्गत महाराजा कॉलेजमध्ये तत्त्वज्ञानाचे प्रमुख प्रोफेसर म्हणून सन्मानाने बसवले. हा त्यांच्या व्यासंगाचा, अध्ययनशीलतेचा गौरव होता.

महाराजा कॉलेजमध्ये राधाकृष्णन तन्मयतेने शिकवत. ते उच्च विद्वत्ताधारक होते हे विद्यार्थ्यांना समजले; पण त्यांना शंका आली की आपले सर जर एवढे विद्वान आहेत तर त्यांनी परदेशात जाऊन एखादी पदवी का नाही घेतली. एका विद्यार्थ्याने त्यांची शंका एकदा भीत भीतच आपल्या सरांना विचारली. तेव्हा राधाकृष्णन त्या विद्यार्थ्याला म्हणाले, “मी युरोपला शिकायला नाही; पण शिकवायला जरूर जाईन.” केवढा हा दुर्दम्य आत्मविश्वास!

राधाकृष्णन यांचे पांडित्य आणि अध्यापन-कौशल्य यांची थोरवी ऐकून अनेक बाहेरचे विद्यार्थी म्हैसूरला येत, व्याख्याने ऐकत आणि आपण राधाकृष्णन यांचे विद्यार्थी आहेत हे अभिमानाने सांगत. त्यांच्या विद्यार्थ्यांमध्ये पाकिस्तानचे पंतप्रधान झुल्फिकार अली भुट्टो हे एक होते. तसेच कर्नाटकचे मुख्यमंत्री झालेले निजलिंगप्पाही होते. निजलिंगप्पा हे तर बंगलोरच्या सेंट्रल कॉलेज ऑफ सायन्सचे विद्यार्थी; पण जेव्हा जेव्हा ते म्हैसूरला येत तेव्हा तेव्हा राधाकृष्णन यांचे व्याख्यान ऐकल्याशिवाय परत जात नसत.

म्हैसूर येथे राधाकृष्णन यांनी ३ वर्षे अध्यापन केले. या काळात तत्त्वज्ञान विभागाचे प्रमुखपद सांभाळतानाच त्यांनी दोन पुस्तके लिहिली (१) रवींद्रनाथ टागोर यांचे तत्त्वज्ञान (२) समकालीन तत्त्वज्ञानामध्ये धर्माचे स्थान.

या पुस्तकांमुळे राधाकृष्णन यांना प्रसिद्धी तर मिळालीच; पण रवींद्रनाथांचे प्रेमही मिळाले. रवींद्रनाथ लिहितात, “आपण लिहिलेल्या पुस्तकाच्या सौंदर्याबद्दल काय लिहू? माझ्या तत्त्वज्ञानावर एवढे सुंदर पुस्तक अन्य कोणी लिहू शकेल की नाही, याविषयी मला शंकाच आहे.”

‘समकालीन तत्त्वज्ञानात धर्माचे स्थान’ या पुस्तकाचे राधाकृष्णन यांना तत्त्वज्ञानाच्या क्षेत्रात मानाचे स्थान मिळवून दिले. हे पुस्तक इंग्लंडमध्ये प्रसिद्ध झाले आणि केंब्रिज ऑक्सफर्ड इत्यादी नामवंत विद्यापीठांनी ते अभ्यासक्रमासाठी निवडले. या पुस्तकांच्या प्रसिद्धीमुळे म्हैसूरमधल्या महाराजा कॉलेजमधल्या विद्यार्थ्यांचा ऊर अभिमानाने भरून आला.

पुढे १९१६ साली लोकमान्यांचा ‘गीतारहस्य’ हा ग्रंथ प्रसिद्ध झाला. त्या ग्रंथात लोकमान्यांनी राधाकृष्णन यांच्या लेखातील काही उद्धरणे उद्धृत केली होती. याचा आनंद राधाकृष्णन यांना झालाच; पण हा आपला मोठा गौरव आहे असे त्यांना वाटले.

१९२१ सालची गोष्ट. कोलकता विद्यापीठात तत्त्वज्ञानाच्या प्राध्यापकाची जागा रिक्त झाली. म्हणून कोलकता विद्यापीठाचे कुलगुरू आशुतोष मुखर्जी एका विद्वान प्राध्यापकाच्या शोधात होते. त्यांना तत्त्वज्ञान या विषयाच्या ‘पोस्ट ग्रॅज्युएट डिपार्टमेंटसाठी’ व्यासंगी प्राध्यापक हवा होता. म्हणून त्यांनी राधाकृष्णन या प्रतिभाशाली तरुणाची निवड केली. तेव्हा राधाकृष्णन यांचे वय ३२ होते.

आपले आवडते प्राध्यापक म्हैसूर सोडून कोलकत्याला जाणार हे ऐकून विद्यार्थ्यांना वाईट वाटले. आता आपणाला त्यांच्या अध्यापनाचा, ज्ञानाचा लाभ होणार नाही म्हणून ते नाराज झाले; पण प्रत्यक्ष सरांना निरोप देण्यासाठी विद्यार्थी जमले तेव्हा त्यांनी घोडागाडीमध्ये त्यांचे सामान भरण्यास मदत केली. एवढेच नाही तर त्या घोडागाडीला फुलांनी सजवले. सर जेव्हा घोडागाडीत बसले, तेव्हा गाडीचे घोडे सोडून

मुलांनी स्वतः गाडीला जुंपून घेतले. स्वतः गाडी ओढत रेल्वेस्टेशनपर्यंत पोहोचते केले. त्या गाडीला जुंपून घेण्यात त्यांना आनंदच वाटला. मात्र प्रत्यक्ष निरोपाची वेळ आली तेव्हा सर्व जण गहिवरले. सर्वांच्या दृष्टीने तो आनंदाच्या अश्रूंचा दिवस होता.

१९२१ ते १९३१ अशी सलग १० वर्षे राधाकृष्णन यांनी कोलकाता विद्यापीठात तत्त्वज्ञान विषयाचे अध्यापन केले. या काळात त्यांनी ग्रंथलेखनही केले. त्यांच्या ग्रंथांची शीर्षके खालीलप्रमाणे -

- १) इंडियन फिलॉसफी - भाग १ व भाग २
- २) दि हिंदू व्ह्यू ऑफ लाईफ
- ३) दि रिलिजन वुई नीड
- ४) कल्कि - दि फ्यूचर ऑफ सिव्हिलायझेशन

हे सर्वच ग्रंथ अभ्यासपूर्ण आहेत. ‘कल्कि’ अर्थात मानवी संस्कृतीचे भवितव्य. या आपल्या ग्रंथात राधाकृष्णन म्हणतात, “ विज्ञानाने माणसाला भौतिक सुखाची साधने मिळवून दिली. त्यामुळे चैन वाढली; पण माणूस खरोखरीच सुखी होऊ शकला का? माणूस फक्त शरीरसुखावर समाधानी राहू शकत नाही, तर शरीराव्यतिरिक्त त्याला आत्मा व बुद्धीही आहे. हे विज्ञान आत्म्याची भूक भागवू शकते का? तर उत्तर नकारात्मक येते. विज्ञानाची कितीही प्रगती झाली तरी जोपर्यंत माणसांमधील सहकार्य व सद्भाव वाढत नाही, तो सहजीवनाने जगणार नाही, तोपर्यंत जगात शांती नांदू शकणार नाही. विज्ञान केवळ भौतिक सुख देऊ शकेल; पण आंतरिक सुखाचे काय? त्यासाठी तुम्हाला ईश्वराकडे जावे लागेल. सान्या विश्वातील बांधवांचे कल्याण ईश्वर करीत असतो. माणसांनी द्वेष, धर्मांधता, स्वार्थ यात गुंतून राहू नये.”

कोलकाता विद्यापीठात अध्यापन करत असताना ते अधूनमधून परदेशातही व्याख्यानांना जात. १९२६ साली त्यांनी ऑक्सफर्ड विद्यापीठात एक व्याख्यान माला गुंफली. ‘अॅप्टन व्याख्यानमाला’ या शीर्षकाच्या व्याख्यानमालेत त्यांनी सलग ६ व्याख्याने दिली. पुढे त्या व्याख्यानांचे पुस्तकही निघाले. व्याख्यानाचा विषय होता ‘हिंदूंचा जीवनाकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन’. ही व्याख्यानमाला फारच गाजली. यापूर्वी महाकवी गटे, कांट आणि मॅक्समूलर यांनी भारताचे श्रेष्ठत्व दाखवून दिले होतेच; पण राधाकृष्णन यांनी भारताच्या महानते बरोबरच त्याची मोहकताही दाखवून दिली.

ऑक्सफर्ड विद्यापीठातील व्याख्यानमालेनंतर लगेचच त्यांनी केंब्रिज विद्यापीठातही व्याख्याने दिली. तेथे विषय होता. ‘ब्रॅडले आणि शंकराचार्य’ या व्याख्यानात त्यांनी हिंदू धर्माचे उदात्त स्वरूप जगापुढे मांडले आणि एका परतंत्र देशातील धर्म देखील महान असू शकतो, तो जगाला शांतीची शिकवण देऊ शकतो व ज्ञानाची क्षितिजे रुंदावू शकतो हे सिद्ध करून दाखवले.

ऑक्सफर्ड व केंब्रिज विद्यापीठातील व्याख्यानानंतर ते लगेचच अमेरिकेच्या हार्वर्ड विद्यापीठात भरण्या ‘जागतिक तत्त्वज्ञान परिषदेला’ उपस्थित राहिले. हार्वर्ड विद्यापीठात त्यांनी ‘आधुनिक सुधारणेतील अध्यात्मिक उणीव’ या विषयावर व्याख्याने दिली. बेकारी व जागतिक अशांतता या प्रश्नांनी धास्तावलेल्या अमेरिकनांना हिंदू धर्मातील तत्त्वज्ञानच शांती व समाधान देऊ शकेल हे उदाहरणांनी पटवून दिले.

युरोप, अमेरिकेतल्या पहिल्याच दौऱ्यात त्यांनी तिकडील विद्वानांची मने जिंकली. स्वामी विवेकानंदानंतर

३३ वर्षांनी पुन्हा एकदा भारतीय विद्वत्तेचा गौरव परदेशात झाला. त्याबद्दल राधाकृष्णन लिहितात, “ऑक्सफर्ड, केंब्रिज, हॉर्वर्ड, प्रिन्स्टन, येल आणि शिकागो तसेच अन्य ठिकाणी माझे जे हार्दिक स्वागत झाले. त्याची आठवण मी कधीच विसरू शकत नाही.” त्यांची परदेशातील ही कर्तृत्वाची भरारी सर्वांना समजली. म्हणून आपल्या या भूमीपुत्राचा गौरव करावा असे आंध्र विद्यापीठाला वाटले. म्हणून एका शानदार समारंभात त्यांनी राधाकृष्णन यांना ‘डी. लिट’ ही बहुमानाची पदवी बहाल केली. त्यानंतर भारतातल्या अनेक नामकित विद्यापीठांनी राधाकृष्णन यांचा सन्मान केला. पूर्वी ते फक्त तत्त्वज्ञान, विषयाचे प्राध्यापक होते. या पदव्यांमुळे आता ते ‘डॉक्टर’ झाले.

१९३१ ते १९३६ या ५ वर्षांच्या काळात त्यांनी आंध्र विद्यापीठाचे कुलगुरूपद सांभाळले. आता ते तत्त्वज्ञानाचे क्षेत्र व शिक्षण क्षेत्र यात लीलया विहार करू लागले. आंध्र विद्यापीठ नुकतेच सुरू झाले होते. तेथे त्यांनी अनेक सुधारणा केल्या व अनेक विषयांचे विभाग सुरू केले. आंध्र विद्यापीठाचे कुलगुरूपद सांभाळत असतानाच ते कोलकाता विद्यापीठाचे मानद प्राध्यापक होते. म्हणून कोलकाता विद्यापीठातही त्यांना अधूनमधून व्याख्यानांना जावे लागे.

पुढे राधाकृष्णन यांची ‘लीग ऑफ नेशन्स’ म्हणजेच ‘राष्ट्रसंघ’ या संस्थेच्या सदस्यपदी नियुक्ती झाली. पहिल्या महायुद्धानंतर देशोदेशीचे प्रश्न सोडविण्यासाठी राष्ट्रसंघाची स्थापन झाली होती. त्याचे मुख्य कार्यालय स्वित्झर्लंड येथील जिनिव्हा शहरात आहे. १९३९ सालापर्यंत म्हणजे ही संस्था बंद होऊन तिचे रूपांतर ‘युनायटेड नेशन्स’ (यूनो) असे होईपर्यंत त्यांनी राष्ट्रसंघाचे सदस्यत्व निभावले.

पूर्वेकडील म्हणजे आपल्याकडील तत्त्वज्ञानाची ओळख राधाकृष्णन यांनी अनेक व्याख्यानातून व ग्रंथांतून करून दिली. त्याचाच एक भाग म्हणून १९३६ मध्ये पूर्वेकडील तत्त्वज्ञानाचे खातेच ऑक्सफर्ड विद्यापीठात निर्माण झाले. अशा बहुमानाच्या जागेवर सलग १५ वर्षे नियुक्ती होणारे राधाकृष्णन हेच पाहिले भारतीय होत. त्यासाठी त्यांना सहा महिने इंग्लंडमध्ये तर सहा महिने भारतात वास्तव्य करून अध्यापन करावे लागले.

एकदा जपानचे गांधी डॉ. कागावा हे महात्मा गांधीजींना भेटावयास भारतात आले होते. गांधीजींची भेट झाल्यावर व विविध विषयांवर चर्चा झाल्यावर डॉ. कागावा यांनी भारत देश पाहण्याची इच्छा व्यक्त केली. तेव्हा गांधीजी, डॉ. कागावा यांना म्हणाले, ‘तुम्हाला जर खराखुरा हिंदुस्थान पहावयाचा असेल, तर आग्रा येथील ताजमहाल, शांतिनिकेतनातील रवींद्रनाथ टागोर आणि पाँडिचेरीच्या आश्रमातील महर्षी अरविंद घोष या तीन गोष्टींबरोबरच सुविख्यात भारतीय तत्त्वज्ञ डॉ. राधाकृष्णन यांची अवश्य भेट घ्या.’ गांधीजींनी केलेल्या या शिफारशीत डॉ. राधाकृष्णन यांची महानता अधोरेखित होते, यात काय संशय!

बनारस हे उत्तर भारतातील प्रसिद्ध तीर्थक्षेत्र आहे. त्याला ‘काशी’ असेही म्हणतात. या तीर्थक्षेत्राच्या ठिकाणी पंडित मदन मोहन मालवीय यांनी ‘बनारस हिंदू विश्वविद्यालय’ स्थापन केले होते. येथे हिंदू धर्माचा साकल्याने अभ्यास केला जातो. मदन मोहन मालवीय यांनी अनेक वर्ष या विद्यालयाची जबाबदारी

स्वीकारली व ती यशस्वीपणे पार पाडली. पुढे त्यांचे वय झाले. म्हणून आपल्या जागेवर योग्य व्यक्ती हवी अशी त्यांनी गांधीजींच्याकडे विनंती केली. तेव्हा गांधीजींच्या डोळ्यापुढे डॉ. राधाकृष्णन यांचे नाव आले; परंतु राधाकृष्णन यांच्याकडे अनेक कामे होती. त्या व्यापातून ते वेळ देतील का असा प्रश्न होता; परंतु गांधीजींनी प्रस्ताव ठेवल्यावर राधाकृष्णन यांनी त्याला मान्यता दिली आणि ते बनारस हिंदू विश्वविद्यालयाचे कुलगुरू झाले. मात्र राधाकृष्णन यांनीही कार्यभार स्वीकारण्यापूर्वी मालवीयजी यांना एक अट घातली. ती अट म्हणजे “मी येथे वेतन घेणार नाही. मात्र जमेल तेवढी सेवा मनापासून करीन.”

बनारस हिंदू विश्वविद्यालयातील विद्यार्थ्यांना ते नेहमी सांगत, “उत्तम अभ्यास करा. चांगले गुण मिळवा. आधी शिक्षण घ्या आणि मग राजकारणाकडे वळा.” त्यांच्या मते, “नवसमाज निर्मितीचा पाया शिक्षण हाच आहे. शिक्षणाशिवाय व्यक्तीचा किंवा राष्ट्राचा विकास होऊ शकत नाही. शिक्षण हे समाज परिवर्तनाचे मुख्य साधन आहे. म्हणून परिपक्व व्यक्तिमत्त्व घडविणे हे शिक्षणाचे उद्दिष्ट असले पाहिजे. विद्यार्थ्याला माहितीबरोबर ज्ञानही पाहिजे. शिक्षणामध्ये नैतिकता आणि अध्यात्मिकता या मूल्यांना विशेष स्थान असले पाहिजे. शालेय वातावरण हे प्रेम, पावित्र्य आणि प्रतिष्ठा जपणारे असले पाहिजे. मूल्यशिक्षण हा पाठ्यपुस्तकी विषय नाही. तो प्रत्यक्ष अनुभवण्याचा आणि जगण्याचा विषय आहे. त्याचा प्रत्यय आणून देण्यासाठी शिक्षकाला खूप कष्ट घ्यावे लागतील. मग त्यातून विद्यार्थ्यांचे व शिक्षकांचेही जीवन आनंदी, कृतार्थ आणि सफल होईल.”

बनारस हिंदू विश्वविद्यालयात कुलगुरू म्हणून ९ वर्षे सेवा केल्यानंतर ते तेथून निवृत्त झाले. ते साल होते १९४८. देशाला नुकतेच स्वातंत्र्य मिळाले होते. म्हणून स्वातंत्र्योत्तर काळातील शिक्षणाची पुनर्रचना करणे आवश्यक होते. राष्ट्राच्या समस्या, गरजा, ध्येय आणि उद्दिष्टे यानुसार शिक्षणाची रचना करणे आवश्यक होते म्हणून स्वतंत्र भारताच्या सरकारने एक विद्यापीठ आयोग स्थापन केला. या आयोगाच्या अध्यक्षपदी डॉ. सर्वपल्ली राधाकृष्णन यांची निवड केली. पुढे या विद्यापीठ आयोगालाच लोक ‘राधाकृष्णन आयोग’ म्हणू लागले. या आयोगाचा अहवाल १९५० मध्ये राधाकृष्णन यांनी केंद्र सरकारला सुपूर्द केला.

१९४५ मध्ये दुसरे महायुद्ध संपले; परंतु देशादेशांमध्ये सलोख्याचे संबंध रहावेत म्हणून यूनोची स्थापना झाली. या यूनोचीच एक शाखा म्हणजे युनेस्को-म्हणजे युनायटेड नेशन्स एज्युकेशनल, सायन्टिफिक, कल्चरल ऑर्गनायझेशन. युनेस्कोचे मुख्य कार्यालय फ्रान्सची राजधानी पॅरिस येथे आहे. या युनेस्कोच्या कार्यकारी मंडळावर भारताचे प्रतिनिधी म्हणून डॉ. सर्वपल्ली राधाकृष्णन यांची नियुक्ती झाली. १९४८ पासून त्यांनी युनेस्कोच्या कार्यकारी मंडळावर प्रभावीपणे काम केले. पुढे १९५२ मध्ये ते युनेस्कोचे अध्यक्ष झाले. त्यांनी केलेल्या भरीव कामामुळे युनेस्कोने त्यांचा सत्कारही केला.

१९४६ ते १९४९ या कालावधीत त्यांनी भारतीय राज्यघटना समितीचे सभासद म्हणून काम केले तर १९४९ ते १९५२ या कालावधीत रशियात भारताचे राजदूत म्हणून काम केले. रशियामध्ये राजदूतपदी

राहून कार्य करताना त्यांच्या ज्ञानाची महती हुकूमशहा स्टॅलिन यांच्या कानावर गेली. हे राजदूत १८-१८ तास अभ्यास करतात हे ऐकून ते अचंबित झाले आणि कोणालाही भेट न देणारे हुकूमशहा स्टॅलिन यांनी डॉ. राधाकृष्णन यांना भेटण्याची इच्छा व्यक्त केली. दोघांमध्ये सौहार्दपणे बोलणी झाली. स्टॅलिन यांना राधाकृष्णन यांची विद्वत्ता, सहृदयता कळून आली. पुढे स्टॅलिन आजारी पडले तेव्हा भारतात येण्यापूर्वी राधाकृष्णन यांनी स्टॅलिनची पुन्हा भेट घेतली. तेव्हा ते आजारी होते. त्यांचा चेहरा सुजला होता. स्टॅलिनची ती अवस्था पाहून राधाकृष्णन त्यांच्या जवळ गेले. प्रेमाने गालावरून, पाठीवरून हात फिरवला. तो हस्तस्पर्श त्यांना एखाद्या देवदुताचाच वाटला. मार्शल स्टॅलिन आणि राधाकृष्णन यांची ही भेट राजशिष्टाचाराला धरून नव्हती. तो एक संकेतभंगच होता. स्टॅलिनने त्यांच्या प्रवृत्तीप्रमाणे राज्यकर्त्यासारखे वागायला हवे होते, तर राधाकृष्णन यांनी भारताचे प्रतिनिधी या नात्याने शिष्टाचार मर्यादितच वागायला हवे होते. पण ते दोघे इतके जवळ आले होते की शिष्टाचाराच्या पलीकडे त्यांचे नाते पोहोचले होते. त्या भेटीनंतर पुढे सहाच महिन्यांनी स्टॅलिन यांचे निधन झाले.

१५ ऑगस्ट १९४७ रोजी देशाला स्वातंत्र्य मिळाले. १९५२ मध्ये देशात सार्वत्रिक निवडणुका झाल्या. पंडित जवाहरलाल नेहरू देशाचे पहिले पंतप्रधान झाले. नंतर संसदेने डॉ. राजेंद्रप्रसाद यांची राष्ट्रपतीपदी निवड केली तर डॉ. राधाकृष्णन यांची उपराष्ट्रपतीपदी निवड झाली. १९५२ ते १९६२ अशी १० वर्षे ते भारताचे उपराष्ट्रपती होते. नंतर १९६२

साली डॉ. राजेंद्र प्रसाद यांच्या निवृत्तीनंतर डॉ. सर्वपल्ली राधाकृष्णन हे स्वतंत्र भारताचे दुसरे राष्ट्रपती म्हणून विराजमान झाले. १९६२ ते १९६७ अशी ५ वर्षे ते भारताचे राष्ट्रपती होते. राष्ट्रपती आणि उपराष्ट्रपती असताना त्यांनी अनेक देशांना भेटी दिल्या व शेजारच्या देशांशी मैत्रीपूर्ण संबंध प्रस्थापित केले.

राष्ट्रपतीपदावरून निवृत्त झाल्यावर ते तमिळनाडू राज्यातील चेन्नई येथे वास्तव्यास गेले. तेव्हा ते ७९ वर्षांचे होते. उतारवयात त्यांचे वाचन, लेखन, चिंतन, मनन सुरूच होते. पुढे २४ एप्रिल १९७५ रोजी वृद्धापकाळाने त्यांचे निधन झाले. ८७ वर्षांची त्यांची अखंड कारकीर्द प्रेरणादायी ठरली. प्राध्यापक, कुलगुरू, नामांकित विद्यापीठात व्याख्याने, राष्ट्रसंघाचे सदस्य, विद्यापीठ आयोगाचे अध्यक्ष, युनेस्कोचे सदस्य व पुढे अध्यक्ष, रशियातील भारताचे राजदूत, १० वर्षे भारताचे उपराष्ट्रपती व पुढे ५ वर्षे राष्ट्रपती, अनेक अभ्यासपूर्ण ग्रंथांचे लेखन अशी त्यांची दैदिप्यमान कारकीर्द आहे. त्यांचा जन्मदिवस हा 'शिक्षक दिन' म्हणून देशभर साजरा केला जातो. त्यांच्या जीवनचरित्रातून व कार्यातून स्फूर्ती घेऊन आपणही त्या जीवनवाटेवरून यथासांग वाटचाल करण्याचा संकल्प करूया. हीच त्यांना भावपूर्ण श्रद्धांजली ठरेल.

 लेखक सेवानिवृत्त मुख्याध्यापक

असून बालसाहित्य चळवळीत कार्य

करतात. लेखन, कथाकथन, वक्तृत्व

यांची त्यांना आवड आहे.

E mail : dilipgarud@gmail.com

माझी उपक्रमशील शाळा

विनोद वाघ, पुणे : ९८६००२२६००

विद्यार्थ्यांना विविध विषय शिकविणे, त्यांना ज्ञान देणे, या बरोबरीने भावी आयुष्यामध्ये त्यांना उत्तम नागरिक बनविणे यासाठी त्यांच्यावर काही संस्कार होणे गरजेचे असते. संस्कार हे काही 'चला संस्कार करू' अशा विचाराने करता येत नाहीत. शालेय पातळीवर जे विविध उपक्रम राबविले जातात त्यातून हे संस्कार नकळत घडत असतात. अशा काही उपक्रमांचा परिचय या लेखातून आपल्याला होईल.

शालेय शिक्षणाचे अनेक उद्देश आहेत. त्या उद्देशांनुसार मुलांवर संस्कार होत असतात. भाषा, सामाजिक शास्त्रे, गणित विज्ञान हे विषय शिकवणे, त्याचे ज्ञान मुलांना देणे, हा एक महत्त्वाचा उद्देश; पण याबरोबरच भावी आयुष्यामध्ये ही मुले देशाची उत्तम नागरिक व्हावीत यासाठी काही संस्कार होणेही गरजेचे असते. विविध उपक्रमातून, लहान लहान कृतींमधून असे संस्कार मुलांवर होत असतात. निरीक्षण, कृती आणि स्वतःला आलेल्या अनुभवातून ते संस्कार अधिक दृढ होत जातात. यासाठी सर्वच शाळांमधून विविध उपक्रम, स्पर्धा, खेळ अशा कार्यक्रमांचे आयोजन केले जात असते.

१९६२ च्या दुष्काळानंतर मराठवाडा, सोलापूर भागातील बरेचसे लोक पुण्याकडे स्थलांतरित झाले, पर्वतीच्या भोवती जागा मिळेल तिथे राहू लागले. काही प्रमाणात त्यांच्या पोटापाण्याची सोय झाली पण मुलाबाळांच्या शिक्षणाचे काय? हा मोठा प्रश्न त्यांच्यासमोर उभा होता. या मुलांची सोय व्हावी म्हणूनच १९६९ साली रावसाहेब पटवर्धन विद्यालय आणि ज्युनियर कॉलेजची स्थापना झाली. अशिक्षित, अल्पशिक्षित, हातावर पोट असणारे कष्टकरी-कामगार यांच्या मुलांसाठी ही शाळा सुरू करण्यात आली. निसर्गरम्य परिसरात सर्व सोईसुविधांनी युक्त अशा शाळेने आज सुवर्ण महोत्सवी टप्पा पार केला आहे. विविध नावीन्यपूर्ण उपक्रम राबवणारी शाळा म्हणून

परिसरामध्ये नावलौकिक मिळवला आहे. गेल्या काही वर्षांत राबविले गेलेल्या आणि नियमितपणे सुरू असलेल्या काही उपक्रमांची माहिती देत आहे. ही माहिती इतर शाळांनाही प्रेरणादायी ठरेल याची खात्री आहे.

शाळा आणि परिसर एक जैविक संबंध

आपली शाळा ज्या परिसरात आहे त्या परिसराशी शाळेचे नाते घट्ट असणे शाळेच्या अस्तित्वासाठी गरजेचे आहे, ही जाणीव कायमच आमच्या मनामध्ये असते. म्हणून परिसरातील गणेश मंडळे, विविध संस्था-संघटना यांच्याशी सततचा संपर्क असतो. त्यांनी आयोजित केलेल्या उपक्रमांत शाळेचा सहभाग नेहमीच असतो. त्यातूनच वारकऱ्यांची सेवा करणे, 'बेटी बचाव, बेटी पढाव' रॅलीत सहभाग, कोरोना काळात गरजूंना अन्नधान्य वाटप, गणेशोत्सव काळात व्यवस्थित विसर्जित न झालेल्या गणपती मूर्ती जमा करून महापालिकेच्या हौदात त्यांचे योग्य पद्धतीने विसर्जन करणे, रमजान ईदच्या दिवशी माजी विद्यार्थी पालक यांच्या घरी जाऊन त्यांच्या सणांमध्ये सहभागी होणे, गंभीर आजारी असलेल्या विद्यार्थी-पालक यांना घरी जाऊन भेटणे, धीर देणे, प्रसंगी योग्य ती मदत उपलब्ध करून देणे, आदी विविध उपक्रमांतून शाळा आणि परिसर यांचा संबंध सातत्याने येत असतो.

सीड बॉल्स पेरणी

‘वृक्षवल्ली आम्हा सोयरे वनचरे’ हे केवळ वर्गातून न शिकवता निसर्गाचे संगोपन कसे करावे याचे शिक्षण मुलांना विविध उपक्रमांच्या माध्यमातून देत असतोच, त्यात सीड बॉल्स पेरणी हा महत्त्वाचा उपक्रम पावसाळ्याच्या सुरुवातीलाच पर्वती आणि तळजाई टेकडीच्या परिसरामध्ये दरवर्षी राबवला जातो. देशी वाणांचे बियाणे खरेदी करून ते मातीच्या गोळ्यांमध्ये टाकून मुले परिसरात टाकतात. आपण हे का करतोय? कोणते बियाणे टाकले आहे? त्याचा उपयोग काय? याची माहिती शिक्षक मुलांना देतात. नंतर तेथेच सोबतचा डबा एकत्र बसून खाल्ला जातो, गाणी म्हटली जातात. शेवटी परिसरातील केरकचरा जमा करून तेथील कुंडीमध्ये टाकून तो परिसर स्वच्छही करतात आणि मग दमूनभागून ही मुले शाळेत परतात. पण आज आपण काहीतरी वेगळे केले याची भावना चेहऱ्यावर असते. यानिमित्ताने त्यांना पर्यावरण रक्षणाचा संदेशही मिळतो आणि मुलांची एक छोटी क्षेत्रभेटही होऊन जाते.

ग्रंथ प्रदर्शन व विक्री

‘वाचाल तर वाचाल’ अशी मराठीत म्हण आहे. सध्या दिवसेंदिवस वाचनाचे प्रमाण कमी होत आहे. याला प्रामुख्याने टीव्ही, मोबाईलचे मुलांना लागलेले वेड कारणीभूत आहे. अशी ओरड सर्वत्र सुरू असलेली आपल्याला दिसते. शाळेतील मुलांना अभ्यासाव्यतिरिक्त अवांतर वाचनाची गोडी लागावी म्हणून शाळेमध्ये २७ फेब्रुवारी हा कविवर्य कुसुमाग्रजांचा जन्मदिवस ‘मराठी भाषा दिन’ म्हणून साजरा करताना ग्रंथप्रदर्शन हा अभिनव उपक्रम अनेक वर्षे राबवला. दोन हॉलमध्ये विविध प्रकारची पुस्तके मांडून ठेवण्यात आली होती. एका हॉलमध्ये तर पुस्तके मांडून ठेवली होती. वर्गावर मुले येत होती पुस्तके हाताळत होती, कव्हर न्याहाळत होती, एकमेकांना दाखवत होती. मला वाचायला मिळालेले पुस्तक किती चांगले, हे

सांगत होती. काही मुले इथे वाचायला वेळ मिळत नाही म्हणून पुस्तक विकत घेत होती. एकाच दिवशी जवळपास १२००/- रुपयांची पुस्तके ग्रंथप्रदर्शनाच्या माध्यमातून विकली गेली. ना नफा ना तोटा या तत्त्वावर ही पुस्तके विकली. ‘मी वाचलेले पुस्तक’, ‘मला आवडलेले पुस्तक’ या विषयावरच्या वक्तृत्व स्पर्धाही वेळोवेळी घेतल्या यातून मुलांमध्ये वाचनाची गोडी वाढली.

गृहभेटी प्रकल्प

मूल शाळेत येत नसेल, मुलांच्या शैक्षणिक प्रगतीत अडथळा येत असेल तर अशा वेळी शिक्षकांनी मुलांच्या पालकांशी बोलले पाहिजे. प्रसंगी पालकांच्या घरी भेटी द्याव्यात हे शासनाने अलीकडे सांगितले; पण आम्ही हा प्रकल्प गेल्या १३-१४ वर्षांपासून राबवत आहोत. सुरुवातीला प्रश्नावली तयार करून पालकांच्या आर्थिक आणि सामाजिक स्थितीचा अंदाज घेण्याचा प्रयत्न केला असता लक्षात आले, की जवळपास सर्वच पालकांची आर्थिक परिस्थिती ही जेमतेमच आहे. अल्पशिक्षित अडाणी मोलमजुरी करणारे पालक आपल्या मुलांनी शिकावे ही त्यांची कळकळ; पण ते स्वतः मात्र त्यासाठी काही करू शकत नव्हते. पालक एकदा कामावर गेले की, मुले घरी काय करतात? शाळेत गेली की नाही? यांविषयी ते अनभिज्ञ असत, मुलगा शाळेत जातच नाही हे कळल्यावर पुन्हा पालकांची चिडचिड, पाल्याला मारहाण आणि त्यातून मग ती मुले घराबाहेर जास्त राहणे. टारगट मुलांच्या संगतीत आल्यावर गुटखा, तंबाखू सारख्या व्यसनांकडे वळणे आणि शाळेला जायचे टाळणे असे दुष्टचक्र सुरू झाले. या संदर्भात पालकांना समजावून सांगितले. मुले मोठी झाल्यावर त्यांना समजून घेणे कसे आवश्यक आहे हे मुलांच्या परोक्ष त्यांना सांगू लागलो. हळूहळू का होईना पण चांगला परिणाम दिसू लागला.

आपल्या शाळेतले शिक्षक आपल्या घरी येतात म्हणून मुले सुरुवातीला संकोचत असत. छोटेसे झोपडी वजा घर, सर्वसाधारण परिस्थिती असे असले तरी पालकांचे मन मात्र मोठे, घोटभर का होईना चहा किंवा काहीतरी खायला देत असत. गृहभेटीमुळे आपली मुले कोणत्या वातावरणातून शाळेत येतात हे पाहून सर्वच शिक्षकांचे मन गलबलून जात असे. शिक्षकांमध्ये चर्चा होत असे. आपोआपच मुलांना न रागावता त्यांना समजून घेण्याचे अधिक प्रयत्न शिक्षकांकडून व्हायला लागले. काही मुलांना व्यक्तिगत तसेच इतर संस्थांच्या मदतीने आर्थिक मदतही शिक्षकांनी मिळवून दिली. आजही शिक्षक आपापल्या परीने आर्थिक मदत विद्यार्थ्यांना करत असतात. याचा एकत्रित परिणाम मुलांच्या शैक्षणिक प्रगतीवर दिसू लागला. परिसरात फिरताना काही माजी विद्यार्थ्यांच्या भेटी होत. शाळेविषयीच्या औपचारिक गप्पा होत. गृहभेटीचे सुरुवातीला कंटाळवाणे वाटणारे काम आम्ही शिक्षक नंतर मात्र आनंदाने करायला लागलो. शाळा तसेच शिक्षकांशी विद्यार्थ्यांचे आणि पालकांचे नाते यातून अधिक घट्ट व्हायला मदतच झाली.

पालक शाळा

शाळा लहानग्यांना असते, पालकांसाठी कसली शाळा? असा प्रश्न पडणे स्वाभाविक आहे. पण एक दिवस मुलांना शाळेला सुट्टी असते आणि त्यादिवशी त्या मुलांचे पालक शाळेमध्ये येतात. पालक शाळेत आल्यावर मुलांप्रमाणेच हजेरी होते. राष्ट्रगीत होते मग पालक-शाळेला सुरुवात होते. आपला मुलगा मुलगी ज्या शाळेत शिकतो ती शाळा पण नेमकी कशी आहे? कोणकोणती भौतिक साधने आहेत? शिक्षक कसे आहेत? कोणते शिक्षक कोणता विषय शिकवतात? याची माहिती पालकांना व्हावी शाळेविषयी, शिक्षकांविषयी त्याच्या मनामध्ये कोणत्याही प्रकारची भीती, गैरसमज असू नये. उलट शाळेविषयी आपुलकीची

भावना निर्माण व्हावी हा उद्देश पालकसभा घेण्यामागे असतो. पालकांना वर्गवार वर्गामध्ये बसवले जाते. शाळेमध्ये चाललेले उपक्रम त्यांना सांगितले जातात. त्याच्या पाल्याच्या प्रगतीविषयी चर्चा केली जाते. गटागटाने त्यांना प्रयोगशाळा, ग्रंथालय संगणक कक्ष आदीचे कामकाज कसे चालते हे दाखवले जाते. पालकांसाठी काही मनोरंजनात्मक खेळांचे आयोजनही केले जाते. सुरुवातीला लाजणारे बुजणारे पालक हळूहळू या खेळामध्ये मनमोकळेपणाने सहभाग घेतात आणि मोठ्या ईर्ष्येने स्पर्धा जिंकण्यासाठी प्रयत्न करतात. दरम्यान शाळेच्या वतीने त्यांना चहा नाश्ता दिला जातो. अशा पालक-शाळांच्या आयोजनामुळे शाळेविषयी पालकांमध्ये असलेली भीती दूर होते. पालक आणि शिक्षक यांच्यातील संवाद वाढतो. जो त्याच्या पाल्याच्या शैक्षणिक प्रगतीसाठी आम्हा शिक्षकांनाही फार उपयोगाचा ठरतो, बहुतेक पालक व्यावसायिक असतात, उदा. इलेक्ट्रिशियन, सुतार, प्लंबर. शाळेच्या काही किरकोळ दुरुस्तीसाठी हे पालक स्वतःहून पुढाकार घेऊन शाळेला मदत करतात. सुरुवातीला पालकांचा खूप कमी प्रतिसाद होता. फोन करून काही विद्यार्थ्यांच्या पालकांच्या मदतीने इतर पालकांना शाळेमध्ये बोलावले गेले. नंतरच्या काळात पालकांची संख्या वाढायला लागली याचा आनंद आहे.

दुकान जत्रा

शालेय शिक्षणाबरोबरच विद्यार्थ्यांमध्ये व्यवहारज्ञानही वाढीस लागावे यासाठी स्नेहसंमेलनाच्या दरम्यान दुकानजत्रा हा एक अभिनव उपक्रम गेल्या सात-आठ वर्षांपासून शाळेने सुरू केलेला आहे. दुकान जत्रेत सर्व वर्ग आपापला एक स्टॉल लावतात. यामध्ये विविध प्रकारचे गेम्स, खाद्यपदार्थ, ज्यूस, चहा, कॉफी. शालेय साहित्य विक्री असे स्टॉल्स असतात. शाळा प्रत्येक वर्गाला काही भागभांडवल देते त्यातून ते आपल्याला लागणारे साहित्य, कच्चा माल

खरेदी करतात, इतर साहित्याची जुळवाजुळव करतात. संध्याकाळी चार वाजता दुकान जत्रेला सुरुवात होते. यामध्ये विद्यार्थी, पालक, माजी विद्यार्थी, तसेच परिसरातील नागरिक मोठ्या संख्येने सहभागी होतात; आणि विद्यार्थ्यांनी शिक्षकांच्या, पालकांच्या मदतीने तयार केलेल्या खाद्यपदार्थांचा मनमुराद आस्वाद घेतात. सगळा कारभार शिक्षकांच्या मदतीने मुलेच पाहत असतात. पदार्थ तयार करणे, ते विकणे, पैसे जमा करणे, स्वच्छता ठेवणे अशी सर्व कामे विद्यार्थी आपसात वाटून घेतात, अवघ्या दोन ते तीन तासांच्या या उपक्रमातून भागभांडवल वजा जाता किमान ३०० ते ८०० रुपयांपर्यंतचा नफा काही स्टॉलना मिळतो. मिळणारा हा नफा विद्यार्थी शाळेकडे जमा करतात. जमा झालेला निधी आपत्तीग्रस्तांना, सैनिक कल्याण निधीला तर कधी शाळेतील गरीब विद्यार्थ्यांसाठी प्रामुख्याने खर्च केला जातो. यातून समाजभानही मुले शिकत असतात. शेवटी स्टॉलधारक सर्व विद्यार्थी आपापला परिसर स्वच्छ करतात मगच घरी जातात. शाळेत नंतर आठवडाभर कोणाचा पदार्थ चांगला, कोणाचा खेळ कोणता होता, कोणाला किती नफा मिळाला यावरच मुलांच्या गप्पा सुरू असतात.

विज्ञान प्रदर्शन

मुलांनीच काढलेल्या रांगोळीतून हृदयाचे कार्य, जठराची रचना, बाष्पीभवनाची कृती आदी आकृत्यांच्या माध्यमातून वैज्ञानिक दृष्टिकोन जागृत करण्यास प्रोत्साहन दिले जाते. जेसीबीसारखे तंत्रज्ञान अतिशय छोट्या आणि 'टाकाऊतून टिकाऊ' प्रकारच्या साधनातून निर्माण केलेले प्रारूप म्हणजे मुलांच्या क्रिएटिव्ह माइंड आणि निरीक्षण शक्तीचे प्रदर्शनच होय. विज्ञानाच्या आविष्कारात सामान्य माणसाच्या दैनंदिन जीवनात एक साधन उपलब्ध करून देण्याची ऊर्मी म्हणजेच त्याच्या आतल्या वैज्ञानिकाला जागे करणे होय.

विज्ञान प्रदर्शनातून मुलांना प्रत्येक घटनेकडे बघताना त्यातील कार्यकारणभाव समजण्यास मदत

होते आणि वैज्ञानिक दृष्टिकोन जागा होतो. त्याप्रमाणे एक सजग नागरिक निर्माण होण्यास मदत होते. दरवर्षी विज्ञान दिनाला मुलांनीच तयार केलेले साहित्य मांडले जाते. मुलेच त्याविषयी माहिती देतात.

परराज्य सहल

पुण्यासारख्या शहरात राहूनही आमच्या शाळेतील बऱ्याच विद्यार्थ्यांनी रेल्वेमधून प्रवास करण्याचा अनुभवही घेतलेला नव्हता. यासाठी आम्ही भारतीय रेल्वेच्या एका योजनेचा लाभ घेतला. मुलांसाठी असलेल्या ५० टक्के सवलतीच्या दरामध्ये विद्यार्थ्यांना परराज्यातील सहली घडवून आणल्या. त्यात गोवा, केरळ, हैदराबाद येथील किमान ४ ते ७ दिवसांच्या सहली अवघ्या १५००/- ते २५००/- रुपयांमध्ये घडवून आणल्या. रेल्वेचा प्रवास तर घडलाच; पण या बरोबरच गोमंतकीय संस्कृती, मल्याळम संस्कृतीचा तसेच हैदराबादच्या नबाबी संस्कृतीचा परिचय मुलांना करून देता आला. पालकांना सोडून तेही परराज्यामध्ये काही दिवस राहिल्यामुळे शिक्षक आणि मुलांमध्ये विश्वासाचे, मैत्रीचे आणि परस्पर सहकार्याचे घट्ट नाते तयार झाले. परराज्यातील सहलींमुळे आठवणींचा मोठा खजिना यानिमित्ताने मुलांकडे साठला. काही काही दुर्दैवी घटनांमुळे सध्या परराज्यातील सहलींवर बंधने आलेली आहेत. या सहली पुन्हा सुरू झाल्या तर सर्वच मुलांना याचा अनुभव घेता येईल. खऱ्या अर्थाने 'भारत माझा देश आहे सारे भारतीय माझे बांधव आहेत' प्रतिज्ञेतील या ओळीचा अर्थ समजून घ्यायला मदत होईल.

 लेखक रावसाहेब पटवर्धन

विद्यालय व ज्युनिअर कॉलेज,

पुणे येथे गेली २२ वर्षे उपक्रमशील

शिक्षक म्हणून कार्यरत आहेत.

E mail : vinodwagh2011@gmail.com

वैश्विक परिप्रेक्ष्य में हिंदी भाषा का महत्त्व

ज्ञानेश्वर सोनार, पुणे : ९९७०९६१३२६

राष्ट्रीय एकता बनाए रखने में तथा स्वतंत्रता आंदोलन में हिंदी भाषा का बड़ा योगदान है। आंतराष्ट्रीय स्तर पर भी हिंदी विश्वभाषा बन चुकी है। यहां तक कि हिंदी भाषा से जुड़ी सेवाओं में रोजगार के अवसर भी उपलब्ध हैं। लेखक ने हिंदी भाषा के योगदान के बारे में इस लेख में विचार अभिव्यक्त किये हैं।

मनुष्य जाति के विकास में सर्वाधिक महत्त्व संप्रेषण के माध्यम का रहा है और वह माध्यम है भाषा। भाषा से ही मनुष्य, मनुष्य से समाज और समाज से राष्ट्र की निर्मिती होती है। भाषा ही मनुष्य को परिपूर्ण बनाती है। भाषा के माध्यम से ही एक पीढ़ी दूसरी पीढ़ी को भाव, विचार, अनुभव एवं आकांक्षाओं को स्थानांतरित करती है। इसलिए भाषा का हमारे जीवन में महत्त्वपूर्ण स्थान है। संयुक्त राष्ट्रसंघ (UN) के अनुसार पुरे विश्व में ६८०९ भाषाएँ बोली जाती हैं। इनमें प्रथम स्थान पर चीनी, दूसरे स्थान पर अंग्रेजी और तीसरे स्थान पर हिंदी भाषा है। हिंदी दुनिया की प्राचीन भाषाओं में से एक भाषा है। संपूर्ण राष्ट्र की एकता तथा अखंडता को बनाए रखनेवाले महान ग्रंथों की निधि हिंदी भाषा में है। देश के स्वतंत्रता आंदोलन में भी हिंदी ने अपना योगदान दिया है। आज भी हमारे देश में ६५ प्रतिशत से अधिक लोग हिंदी का अपने व्यावहारिक जीवन में प्रतिदिन उपयोग करते हैं। हिमालय से लेकर कन्याकुमारी तक इसका उपयोग किया जाता है। इसलिए म.गांधीजी ने इसे जनसाधारण की एकमात्र भाषा कहकर गौरवान्वित किया है।

हिंदी भाषा का इतिहास लगभग एक हजार वर्ष पुराना माना जाता है। संस्कृत भारत की सबसे प्राचीन भाषा है। इसे आर्यभाषा या देवभाषा भी कहा जाता है। हिंदी इसी आर्यभाषा संस्कृत की उत्तराधिकारिणी मानी जाती है। हिंदी का जन्म संस्कृत की कोख से ही

हुआ है। हिंदी शब्द का संबंध संस्कृत शब्द सिंधु से माना जाता है। 'सिंधु' सिंध नदी को कहते थे और उसी आधार पर उसके आसपास कि भूमि को 'सिंधु' कहने लगे। ईरानी में 'स' का उच्चारण 'ह' होता है। इसलिए 'सिंधु' का रूप 'हिंदू' हो गया। बाद में ईरानी धीरे-धीरे भारत के अधिक भागों से परिचित होते गये और इस शब्द के अर्थ में विस्तार होता गया तथा 'हिंद' शब्द धीरे-धीरे पूरे भारत का वाचक हो गया। इसी में ईरानी का 'ईक' प्रत्यय लगने से 'हिंदीक' बना, जिसका अर्थ है 'हिंद का'। यूनानी शब्द 'इंदिका' या अंग्रेजी शब्द 'इंडिया' आदि इस हिंदीक के ही विकसित रूप हैं। हिंदी भी 'हिंदीक' का परिवर्तित रूप है।

१४ सितंबर १९४९ को संविधान ने हिंदी को राजभाषा के रूप में स्वीकार किया परंतु खेद की बात यह है, कि हम हिंदी को राष्ट्रभाषा का स्थान नहीं दे पाए। आज हमारे देश में हिंदी की अपेक्षा अंग्रेजी का अधिक उपयोग किया जाता है। मेरा अंग्रेजी भाषा को विरोध नहीं है। वह एक अंतर्राष्ट्रीय भाषा है। अंतर्राष्ट्रीय संबंध बनाए रखने के लिए वह आवश्यक भाषा है। आज अन्य विकसित राष्ट्रों की तरफ देखे तो वहाँ सभी क्षेत्रों में राष्ट्रभाषा का ही उपयोग किया जाता है। चीन, जापान इसके अच्छे उदाहरण हैं। उन्होंने यह साबित कर दिया कि राष्ट्रभाषा प्रगति में किसी प्रकार से बाधा नहीं पहुँचाती है।

आज हिंदी विश्वभाषा बन चुकी है। पाकिस्तान, भूटान, नेपाल, बांग्लादेश, श्रीलंका, मालदीव, इंडोनेशिया, सिंगापुर, मॉरिशस, फिजी, यमन, युगांडा आदि कई देशों में हिंदी प्रमुखता से बोली जाती है। आज विश्व के १५० देशों के २०० विश्वविद्यालयों में हिंदी पढ़ाई जाती है। पूरी दुनिया में ८० करोड़ से अधिक लोग हिंदी को आसानी से बोल और समझ सकते हैं। व्यापार और वैश्वीकरण के कारण पिछले कुछ वर्षों में विदेशियों की हिंदी के प्रति रुचि बढ़ रही है। काव्य, कहानी, उपन्यास, नाटक, एकांकी, रेखाचित्र, संस्मरण, निबंध, आत्मकथा आदि हर विधा का साहित्य हिंदी भाषा में मिलता है। इसके अतिरिक्त अन्य भाषाओं से अनुवादित साहित्य भी हिंदी भाषा में मिलता है। हिंदी साहित्य कृतियों का भी क्षेत्रीय तथा विदेशी भाषाओं में भाषांतर कार्य बढ़ रहा है। हिंदी सिनेमा तो विश्व स्तर पर लोकप्रिय है। उसने अपने संवादों एवं गीतों से हमेशा विश्वमन को जोड़ने का कार्य किया है। इससे यह बात प्रमाणित होती है कि, हिंदी एक लोकप्रिय भाषा है। भारत पर अनेक विदेशियों ने आकर शासन किया। वे अपनी ही भाषा में शासन चलाते थे। फलस्वरूप हिंदी भाषा इन शासकीय भाषाओं से प्रभावित हुई और संपन्न बनती रही।

हिंदी का व्यावहारिक महत्त्व भी अनन्यसाधारण है। आज देश में सरकारी, गैर-सरकारी कार्यालयों, प्रसारण, प्रकाशन, शिक्षा, मनोरंजन, खेल, सेवा, पर्यटन, अनुवाद, विज्ञापन तथा तकनीकी क्षेत्रों के साथ विदेशों में भी हिंदी भाषियों के लिए रोजगार उपलब्ध हो रहा है। आज विश्वभर में सिस्ट्रॉंग, प्रोज, एसडीएल इंटरनेशनल जैसी भाषा कंपनियाँ, जो बहुभाषी सेवाएं उपलब्ध कराती हैं, वहाँ हिंदी अनुवादक के रूप में रोजगार उपलब्ध हो रहा है। कई देशी-विदेशी मीडिया संस्थानों तथा बड़े-बड़े होटलों के लिए हिंदी अनुवादकों तथा दुभाषियों की माँग बढ़ रही है। आज

कई देशों के दूतावासों में हिंदी अधिकारी, भाषांतरकार तथा हिंदी सहायक जैसे पदों पर काम करने के अवसर उपलब्ध हो रहे हैं। बाहरी देशों के विश्वविद्यालयों में हिंदी शिक्षकों के लिए रोजगार उपलब्ध हो रहा है। आज विदेशों से हिंदी की कई पत्रिकाएँ प्रकाशित हो रही हैं। रेडियो और टी.वी. पर हिंदी में कार्यक्रम प्रसारित किए जाते हैं। तकनीकी क्षेत्र की बात की जाए तो विश्व की सबसे बड़ी कंपनी मायक्रोसॉफ्ट ने हिंदी सॉफ्टवेयर निर्माण किया है। उनके कई एप्लीकेशन हिंदी भाषा में हैं। यहाँ तक की हिंदी टाइपिंग की भी सुविधा दी जा रही है। सर्वव्यापकता, प्रचुर साहित्य रचना तथा सभी प्रकार के भाव और गुणों को व्यक्त करने का सामर्थ्य हिंदी भाषा में है।

हिंदी को अंतर्राष्ट्रीय स्तर पर प्रचारित और प्रसारित करने के लिए विश्व हिंदी संमेलनों की शुरुआत १० जनवरी १९७५ को नागपुर से हुई। पूर्व प्रधानमंत्री डॉ. मनमोहनसिंह जी ने हिंदी के प्रचार-प्रसार के लिए २००६ में प्रति वर्ष विश्व हिंदी दिवस मनाने की घोषणा की। तभी से हर वर्ष १० जनवरी को विश्व 'हिंदी दिवस' मनाया जाता है। १४ सितंबर को प्रतिवर्ष हम बड़े धूमधाम से हिंदी दिवस मनाते हैं। हिंदी केवल भारत की पहचान ही नहीं है बल्कि वह हमारे जीवनमूल्यों, संस्कृति एवं संस्कारों की सच्ची संवाहक है। हिंदी को राष्ट्रभाषा बनाने के लिए हर एक को अपना योगदान देना चाहिए। राष्ट्रभाषा, राष्ट्रध्वज और राष्ट्रगीत हर राष्ट्र के लिए सम्मान की बात होती है। हम सभी भारतवासियों का कर्तव्य है कि, एक देश एक राष्ट्रभाषा के महान स्वप्न को पूरा करने के लिए यथासंभव योगदान दे।

 लेखक हिंदी विषयाच्या अभ्यास मंडळाचे सदस्य होते.

E mail : dnyaneshwarsonar37@gmail.com

पहिली महिला अंतराळवीर

डॉ. सुनील विभुते, बार्शी : ९८५०८५२०५७

व्हेलेन्टिना तेरेश्कोव्हा ही पॅराशूटिंग व स्कायडायव्हिंगची आवड असणारी रशियन महिला. अंतराळात महिला पाठविण्याची कल्पना पुढे आल्यानंतर साहजिकच तिची निवड झाली आणि नंतर ती अंतराळात जाणारी पहिली महिला अंतराळवीर ठरली. या पहिल्या महिला अंतराळवीरांगनेची ओळख लेखक करून देत आहे.

व्हेलेन्टिना तेरेश्कोव्हा या रशियन महिला अंतराळवीरांगनेचा जन्म ६ मार्च १९३७ रोजी मध्य रशियातील दुरायेवस्की जिल्ह्यातील मास्लेविकोव्ह नावाच्या खेडेगावात झाला. लहानपणापासून तिला पॅराशूटिंग आणि स्कायडायव्हिंगची आवड होती. सन १९६१ मध्ये युरी गागारिनची अंतराळ मोहीम यशस्वी झाल्यानंतर अंतराळात महिला अंतराळवीर पाठविण्याची कल्पना पुढे आली. त्यावेळी चारशे पेक्षाही जास्त इच्छुक महिलांमधून पाच महिलांना निवडण्यात आले. तथापि पॅराशूटिंग आणि स्कायडायव्हिंगमधील कौशल्ये पाहून व्हेलेन्टिनाची निवड प्रथम प्राधान्याने करण्यात आली.

१६ जून १९६३ रोजी बीस्लोक-६ अंतराळ यानातून तिने अंतराळात झेप घेतली आणि अंतराळात जाणारी पहिली महिला अंतराळवीर म्हणून व्हेलेन्टिनाचे नाव सुवर्णाक्षरांनी लिहिले गेले. पृथ्वीभोवती तिने ४८ प्रदक्षिणा पूर्ण केल्या आणि अंतराळात तीन दिवस व्यतीत केले. अंतराळात असताना तिने स्वतःवरच काही प्रयोग केले आणि अंतराळात असताना स्त्रीच्या शरीरात काय बदल घडतात? याची निरीक्षणे नोंदवली. तिची अंतराळ मोहीम यशस्वी झाल्यानंतर फक्त

रशियातूनच नव्हे तर संपूर्ण जगातून तिच्यावर पुरस्कारांचा व स्तुतीसुमनांचा वर्षाव झाला.

व्हेलेन्टिनाला 'हिरो ऑफ सोविएत युनियन' हा पुरस्कार देऊन सन्मानित करण्यात आले तसेच ऑर्डर ऑफ लेनिन, ऑर्डर ऑफ आक्टोबर रेव्होल्यूशन, ऑर्डर ऑफ बॅनर ऑफ लोवर, ऑर्डर ऑफ फ्रेंडशिप असे अनेक पुरस्कार देऊन तिला गौरवण्यात आले. झेकोस्लोव्हालिया, बल्गेरिया, मंगोलिया, पूर्व जर्मनी, पश्चिम जर्मनी, पोलंड, हंगेरी, रुमानिया, व्हिएटनाम, अफगाणिस्तान, जॉर्डन, इजिप्त, फ्रान्स, इटली इत्यादी देशांनी तिला पुरस्कार देऊन तिचा गौरव केला. अनेक देशांनी तिला आपले मानद नागरिकत्व दिले. तसेच अनेक विद्यापीठांनी तिला मानद डॉक्टरेटची पदवी देऊन भूषविले. रशियन संघराज्यातील रस्ते, चौक, शाळा, वस्तूसंग्रहालये, तारांगणे यांना तिचे नाव देण्यात आले. एवढेच नव्हे तर चंद्रावरील काही टेकड्यांना तिचे नाव देऊन तिचा सन्मान करण्यात आला.

अनेक जागतिक परिषदांमधून तिने सोविएत संघराज्याचे प्रतिनिधित्व केले. सोविएत संघराज्याच्या सुप्रीम सोविएतचे सन्माननीय सदस्यत्व प्रदान करण्यात आले. तिच्या जीवनचरित्रावर आणि अंतराळ

प्रवासाच्या अनुभवावर, 'इट इज आरा, सी गल', 'द फर्स्ट वूमन इन स्पेस' आणि 'इनटू दॅट सायलेंट सी' अशी तीन पुस्तके प्रकाशित झाली आहेत. रशियाचे पंतप्रधान ब्लादीमीर पुतीन यांनी तिचा ७० वा वाढदिवस तिला आपल्या निवासस्थानी बोलावून साजरा केला. त्यावेळी ती म्हणाली, "मंगळ ग्रहावर गेल्यावर परत येणे शक्य नाही. हे मला माहीत

आहे. तरीही संधी मिळाली तर मी मंगळावर जाईन." तिच्या या उद्गारावरून तिच्या धाडसी वृत्तीची आणि प्रचंड आत्मविश्वासाची प्रचीती येते.

 लेखक प्राध्यापक असून विज्ञान विषयाचे लेखन करतात.

E mail : sunsunilvibhute4@gmail.com

प्रतिश्ठाद...

सप्रेम नमस्कार,

मी व माझ्या शाळेतील शिक्षक व इतर शिक्षक मित्र हे शिक्षण संक्रमण मासिकांचे नियमित वाचक आहोत. शिक्षण संक्रमण मासिकामुळे शिक्षकांच्या व माझ्या ज्ञानामध्ये भर पडत आहे. या मासिकातील वाचनात येणाऱ्या नवीन उपक्रमांची माहिती आमच्या वाचनामध्ये येत आहे. त्यामुळे आम्ही आमच्या शाळेमध्ये नवनवीन उपक्रम घेत आहोत. शिक्षण संक्रमण म्हणजे शिक्षकांसाठी नवसंजीवनी आहे, नवऊर्जा आहे, आमचा आरसा आहे. मला ऑगस्ट २०२२ चा अंक खूप आवडला. माझे भाग्य समजतो, की मी शिक्षण संक्रमण वाचत आहे. मला यातील सर्वच लेख आवडले.

'अजिंक्यतारा' हा लेख डॉ. मंजुषा सावरकर, नागपूर यांनी लिहिला आहे. यामधील इयत्ता सहावीत शिकणारा अजिंक्य याच्या डोक्यात जे आले ते त्याने नॅशनल इन्स्टिट्यूट ऑफ टेक्नॉलॉजी येथे उच्च शिक्षणासाठी गेल्यावर चहाच्या झाडांच्या फेकून दिल्या जाणाऱ्या पानापासून त्याने बाँयोडिझेल तयार केले. लहाणपणी डोक्यात शिरलेला विचार पुर्णत्वास जाऊन त्याचे स्वप्न पुर्ण झाले. हे विद्यार्थ्यांसाठी महत्त्वाचे विचार आहे. विद्यार्थ्याला जिज्ञासा हवी आहे. हा मोलाचा संदेश या लेखातून आम्हास मिळाला. दुर्दम इच्छाशक्ती हा कल्याणी गाडगीळ, पुणे यांचा लेख विद्यार्थ्यांचा आत्मविश्वास वाढविणारा आहे.

माझी देशभक्ती हा लेखही संस्कारक्षम आहे. विद्यार्थ्यांच्या ज्ञानाच्या कक्षा रुंदावण्यासाठी या लेखाचा संदेश महत्त्वाचा आहे. या लेखातील देशाविषयी अभिमान हा विचार मला खूप आवडला. यातील सर्वच लेख वाचनीय आहेत. शिक्षण क्षेत्रातील गंगोत्री म्हणून मी 'शिक्षण संक्रमण'ला उपमा देतो. या निमित्ताने विद्यार्थी संस्कारक्षम बनतील हा आशावाद मी व्यक्त करतो. हेच वेगळेपण 'शिक्षण संक्रमण'ने कायम ठेवावे हीच अपेक्षा धन्यवाद!...

अरविंद वि. अपाले, मुख्याध्यापक

समता विद्यालय, चमक बु., ता. अचलपूर, जि. अमरावती

‘निबंधमाला’कार विष्णुशास्त्री चिपळूणकर

महादेव इरकर, पालघर : ७३८७१९४३६४

‘मराठी भाषेचे शिवाजी’, ‘सामाजिक सुधारणेचा वाहता इसा’, ‘मराठी भाषेतील ऑडिसन’, ‘भारतातील व्हॉल्टेअर’, ‘राष्ट्रवादाचे आद्य प्रवर्तक’ अशा अनेक बिरुदांनी नावाजलेले व्यक्तिमत्त्व म्हणजे विष्णुशास्त्री चिपळूणकर! या सर्व बिरुदांसह ते प्रसिद्ध आहेत ते मराठी गद्याचे जनक आणि श्रेष्ठ ग्रंथकार व प्रामुख्याने निबंधमालाकार म्हणून. या निबंधमालाकारांची ओळख या लेखात पाहूया.

राष्ट्रवादी विचारांचा प्रसार करणारे महाराष्ट्रातील समाजसुधारक म्हणजे ‘निबंधमाला’कार विष्णुशास्त्री चिपळूणकर होय.

आधुनिक मराठी गद्याचे जनक आणि मराठी भाषेतील श्रेष्ठ ग्रंथकार विष्णुशास्त्री चिपळूणकर यांचा जन्म २० मे, १८५० साली पुणे येथे झाला. मराठी भाषेचे शिवाजी म्हणून ओळखल्या जाणाऱ्या विष्णुशास्त्री चिपळूणकर यांचे संपूर्ण शिक्षण आणि एक-दोन वर्षे रत्नागिरीतील सेवा वगळता सर्व आयुष्य पुणे येथे गेले. इसवी सन सतराव्या शतकात चिपळूणकर कुटुंब रत्नागिरी सोडून नाशिक जिल्ह्यातील श्रीक्षेत्र त्र्यंबकेश्वर या ठिकाणी स्थायिक झालेले होते. १८१८ साली पेशवाईचा अस्त झाल्यानंतर चिपळूणकर कुटुंबाची खूप होरपळ आणि वाताहत झालेली होती.

विष्णुशास्त्री यांचे वडील पुण्यातील नावाजलेले विद्वान पंडित होते. त्यांच्या कुशाग्र आणि चाणाक्ष बुद्धिमत्तेचे वर्णन करताना संस्कृत विद्वान मोरशास्त्री साठे म्हणतात, “कृष्णशास्त्री चिपळूणकर म्हणजे पुणे पाठशाळेतील संस्कृतचे बृहस्पती आहेत.” महात्मा फुले यांनी पुणे या ठिकाणी स्थापन केलेल्या भारतातील पहिल्या मुलींच्या शाळेतील ते व्यवस्थापक सभासद होते. त्यांनी सुरू केलेल्या ‘शालापत्रक’ या मासिकाचे विष्णुशास्त्री चिपळूणकर यांनी त्यांच्यानंतर पुढे संपादक म्हणून काम सांभाळले होते.

घरात विद्वत्ता असल्यामुळे लहानपणापासून त्याचे संस्कार विष्णुशास्त्री चिपळूणकर यांच्यावरती झालेले दिसून येतात. वडील कृष्णशास्त्री आणि आजोबा हरिपंत यांनी केलेल्या संस्कारांचा पगडा त्यांच्यावरती पडलेला होता. विष्णुशास्त्री चिपळूणकर यांचे बालपण सर्वाधिक काळ आईवडिलांपेक्षा आजी भागीरथीबाई आणि आजोबा हरिपंत यांच्या सहवासात गेलेले होते. विष्णुशास्त्री यांना आजोबांनी वयाच्या सातव्या वर्षापासून उजळणी, वाचन आणि लिहिणे शिकविले. तसेच पेशवाईतील पराक्रमी, धाडसी आणि साहसी व्यक्तींच्या पराक्रमाच्या कथा आणि मराठ्यांच्या इतिहासाची माहिती मनोरंजक पद्धतीने सांगत होते. आजीआजोबांनी सांगितलेल्या कथा विष्णुशास्त्री बालवयात मग्न होऊन ऐकत. त्यामुळे देशप्रेम, स्वधर्म आणि संस्कृतीचे योग्य व परिपूर्ण संस्कार त्यांच्यावर झालेले होते. विष्णुशास्त्री चिपळूणकर यांचे शालेय शिक्षण इन्फंट स्कूल आणि पूना हायस्कूल या शाळांमध्ये झालेले होते. प्राथमिक शिक्षणाच्या काळात नागनाथ अण्णांच्या वाड्यात भरणाऱ्या शाळेत मोडी अक्षर, मोडी वाचन, तोंडी हिशोब ते शिकले होते. पूना हायस्कूलमध्ये शिकत असताना अनेक चांगले शिक्षक विष्णुशास्त्री यांना मिळालेले होते. पूना हायस्कूलमध्ये कृष्णशास्त्री वैजापूरकर या शास्त्रींकडून ते संस्कृत विषय उत्तम प्रकारे शिकलेले होते. शाळेत असताना विष्णुशास्त्रींनी गोल्डस्मिथचे "The Deserted

Village" हे दीर्घकाव्य बिनचूक पाठ करून चिमणाजी महादेव या शिक्षकांकडून हातरुमाल बक्षीस म्हणून मिळविलेला होता. भटमामा या विद्वान गृहस्थांकडून विष्णुशास्त्री वेदाध्ययन शिकलेले होते. इसवी सन १८६५ साली मॅट्रिक झाल्यानंतर त्यांचा विवाह काशीबाई गोगटे यांच्याशी झाला. त्यानंतर त्यांनी मुंबई विद्यापीठातील बी.ए.ची पदवी पुणे येथील डेक्कन महाविद्यालयातून मिळविलेली होती. महाविद्यालयीन शिक्षणाच्या काळात त्यांना अनेक व्यासंगी अध्यापकांचा सहवास लाभलेला होता. पाश्चिमात्य साहित्यिक वर्डस्वर्थ सरांच्या शिकविण्याच्या पद्धतीमुळे विष्णुशास्त्री प्रभावित झालेले होते. वर्डस्वर्थ यांच्यामुळे विष्णुशास्त्री यांनी हिरोडोटस, झेनोप्लेन, प्लुटार्क हे ग्रीक व रोमन इतिहासकार आणि गिबन, मेकॉले या इंग्रजी इतिहासकारांचे ग्रंथ वाचून काढलेले होते. डॉ. जॅक्सन, मेकॉले, सिडन यांच्या साहित्यातील विचारांचा प्रभाव विष्णुशास्त्री चिपळूणकर यांच्यावर पडलेला दिसून येतो. सॅम्युअल जॉन्सन यांच्या 'रसेलस' या कादंबरीचा व "Vanity Of Human wishes" या ग्रंथांचा प्रभाव विष्णुशास्त्री चिपळूणकर यांच्या निबंधमालेतील अनेक लेखांवर आढळून येतो. डॉ. किलहॉर्नसारख्या जर्मनीतील संस्कृत प्राध्यापकांनी त्यांच्यात संस्कृत भाषा आणि साहित्याची खूप गोडी निर्माण केलेली होती. कोणत्याही प्रकारचा केलेला अभ्यास आणि मिळविलेलं ज्ञान कधीही वाया जात नाही. अशा विचारांचा प्रभाव विष्णुशास्त्री यांच्यावरही झालेला दिसून येतो. अनंतशास्त्री पेंढारकरांसारखे संस्कृत व्याकरण शिकविणारे आणि प्रा. केरूनाना छत्रे यांच्यासारखे गणितातील विद्वान विष्णुशास्त्री यांना महाविद्यालयीन शिक्षणाच्या काळात लाभल्यामुळे त्यांना भावी आयुष्यात उत्तम यश संपादन करता आले. शिक्षकीपेशामध्ये त्यांच्याकडून मिळविलेल्या अनुभवाचा वापर करता आला. त्यामुळे विद्यार्थीप्रिय शिक्षक अशी ओळख विष्णुशास्त्री चिपळूणकर यांची झालेली होती. विष्णुशास्त्री चिपळूणकर

यांना वाचनाचे केवळ वेड लागलेले नव्हते, तर त्यांना वाचनाचे व्यसन जडलेले होते. त्यांनी वडिलांकडे असलेली सर्व पुस्तके वाचून काढली. पुढे नोकरीला लागल्यानंतर पुण्यात रविवारी भरणाऱ्या बाजारातील जुनी पुस्तके विकत घेऊन विष्णुशास्त्री वाचनाची भूक भागवीत होते.

निबंधमालेत अकराव्या अंकात 'वाचन' या विषयावर विष्णुशास्त्री चिपळूणकर यांनी दीर्घ निबंध लिहिलेला होता. त्यामध्ये वाचनाची सवय कशी लावावी याविषयी विचार त्यांनी सखोलपणे मांडलेला आहे. वाचनामुळे केवळ मनोरंजन होते असे नाही, तर सखोल ज्ञानसुद्धा मिळते. म्हणून लहान वयात वाचनाची सवय मुलांमध्ये वाढविली तर ती त्यांच्या आयुष्याच्या शेवटपर्यंत तशीच टिकून राहते. वाचनामुळे चित्ताचे रंजन होऊन इतर करमणुकीच्या साधनांची गरज लागत नाही. 'कोणतेही दोष नसलेले शुद्ध आणि प्रतिष्ठादायक असे करमणुकीचे साधन म्हणजे वाचन होय.' त्यामुळे विचारपूर्वक आणि संशोधक बुद्धीने मोठमोठे ग्रंथ सावकाशपणे आणि हेतुपूर्वकपणे वाचणे आवश्यक आहे. अन्न जसे शरीरास तसे वाचन हे श्रवण, मनन यासाठी खूप गरजेचे आहे. एकाने शरीराचे पोषण होते तसे दुसऱ्याने मनाचे पोषण होते. वाचन कसे करावे हे सांगताना विष्णुशास्त्री चिपळूणकर म्हणतात, की जेवण करताना एखाद्या पदार्थाची चव घेतल्यानंतर लगेच कळते तसे लोणच्यासारखी चव पुस्तकाचीही चाखता येते. वाचकांनी पुस्तक हातात घेताक्षणी त्यामधील गर्भित अर्थ सहज कळला पाहिजे.

विष्णुशास्त्री चिपळूणकर यांनी डॉ. सॅम्युअल जॉन्सन, ऑडिसन, ज्युनिअस, मेकॉले, जोसेफ यांसारख्या पाश्चिमात्य लेखकांचे ग्रंथ व साहित्य मोठ्या प्रमाणात वाचल्यामुळे त्यांच्या विचारसरणीचा प्रभाव त्यांच्या लेखणीवर आणि विचारांवर झालेला दिसून येतो. सॅम्युअल जॉन्सन यांच्या साहित्यामध्ये त्यांनी स्वतःचे प्रतिबिंब पाहिले होते. मेकॉलेसारखा

कडवा राष्ट्रवाद त्यांच्या लेखणीतून दिसून येतो. ओरिसनसारख्या पाश्चिमात्य लेखकाचा प्रभाव विष्णुशास्त्रींच्या लेखणीवर इतका पडला होता की, समाजसुधारक गोपाळ गणेश आगरकर यांनी विष्णुशास्त्री चिपळूणकरांना 'मराठी भाषेतील ऑडिसन' म्हणून उपमा दिलेली आहे. ऑडिसनप्रमाणे उपहास, वक्रोक्ती, उपहासात्मक भाषाशैलीचा उपयोग करून विष्णुशास्त्री यांनी लोकांमध्ये राष्ट्रवादाविषयी जागरूकता निर्माण केलेली होती.

विष्णुशास्त्री चिपळूणकर यांचे मराठी भाषा व साहित्यातील योगदान

विष्णुशास्त्री चिपळूणकर यांनी स्वतःला 'मराठी भाषेतील शिवाजी' अशी उपमा दिलेली आहे. रूपक, उपमा, दृष्टांत आणि विरोधाभास इत्यादी अलंकाराच्या साह्याने त्यांनी आपली मातृभाषा मराठीला साजशृंगार चढविलेला होता. विष्णुशास्त्री चिपळूणकरांनी मराठी साहित्यात विनोद आणि वैचारिक अंगाने विपुल लेखन केलेले दिसून येते. त्यांच्या साहित्यकृतीतील विनोद हा केवळ मनोरंजनाच्या दृष्टीने किंवा सात्त्विक स्वरूपात नव्हता, तर करवतीच्या धारेप्रमाणे प्रतिपक्षाला कोंडीत पकडणारा असे.

२५ जानेवारी १८७४ साली 'ज्ञानप्रकाश' या छापखान्यातून विष्णुशास्त्री चिपळूणकर यांनी निबंधमालेतील पहिला लेख 'मराठी भाषेची सांप्रतची स्थिती' हा लिहिला. या निबंधात मराठी भाषा बुडू द्यायची नसेल तर काय करावे हे सुचविले आहे. मातृभाषेची अभिवृद्धी देशाच्या उत्कर्षाचे एक मोठे साधन असते. स्वभाषेविषयी उपेक्षाबुद्धी जोपर्यंत लोकांच्या मनात असते तोपर्यंत इतर उपायांना यश येणार नाही असे परखड मत त्यांनी या लेखात नोंदविलेले आहे. सद्यस्थितीत इंग्रजी भाषेचा मराठी भाषकांवर पडलेला पगडा आणि त्यांचे दुष्परिणाम याचे भाकीत विष्णुशास्त्री यांनी भविष्यकाळाचा वेध ओळखून १८७४ मध्ये लिहून ठेवलेले होते. त्यांनी

कधीही इंग्रजी भाषेचा द्वेष केलेला नव्हता. परंतु इंग्रजी भाषेतील ज्ञानभांडार यांचा उपयोग मराठी भाषेच्या उत्कर्षासाठी करावा. हे करताना मात्र आपल्या भाषेचे सत्त्व म्हणजे निराळेपणा कायम राहिला पाहिजे. इंग्रजी भाषेचे आपण गुलाम होता कामा नये अशी शिकवण विष्णुशास्त्री चिपळूणकरांनी निबंधमालेतील पहिल्या लेखातून दिलेली आहे. मातृभाषा ही मातेसारखी असते. मातेप्रमाणे असलेल्या मातृभाषेचे प्राणरक्षण करण्यास जो कंटा धावणार नाही तो मराठी भाषेचा सुपुत्र नव्हे. सध्या मराठी भाषेची गळचेपी करणारे कुपुत्र सर्व ठिकाणी आहेत. मराठीने आत्ताच जीव धरला नाही तर तिची समाप्ती होईल. मराठीची योग्यता सिद्ध करणे हा निबंधमालेतील या लेखाचा प्रमुख उद्देश होता. विष्णुशास्त्री चिपळूणकर मराठी भाषेविषयी आपले मत व्यक्त करताना म्हणतात, "काही लोकांना वाटते की मनातील अभिप्राय खुबीदार पद्धतीने स्पष्ट करण्यास मराठी भाषा अप्रयोजक आहे. तिच्यात जीव नाही. ती भिकार आहे." परंतु अशाप्रकारे मराठी भाषेची अवहेलना करण्याचे कारण नाही. कारण मराठी भाषा बोलणाऱ्यांनी दिल्ली, पेशावर, काबुल, कंदाहार, अटकेपार आपल्या विजयाच्या पताका लावलेल्या आहेत. ज्येष्ठ कवी मुकुंदराज आणि संत ज्ञानेश्वर यांनी मराठी भाषा आपले विचार सांगण्यात कशी सामर्थ्यवान आहे हे पटवून दिलेले आहे. संत तुकाराम, संत रामदास यांसारख्या संतांनी भागवत पारायण साधून आपल्या श्रुतीसह वंद्य वाटतील. मुक्तेश्वर, वामन पंडित आणि मोरोपंत इत्यादी रसाळ काव्यश्रेष्ठींनी आमच्या मराठी भाषेला संस्कृतसारखी प्रौढी आणलेली आहे. आवेश, विचार आणि सरसता या गोष्टींसाठी आमच्या भाषेला अन्य भाषेकडे बघण्याची गरज नाही, असे सांगून मराठी भाषेचा गौरव खणखणीत शब्दांत १८७४ मध्ये त्यांनी केलेला होता. मराठी भाषा संवर्धनासाठी विष्णुशास्त्री चिपळूणकर असे उपाय सुचवतात की, लोकांनी

स्वभाषेची उपेक्षा थांबवावी. शाळेत मराठी भाषा विषय अनिवार्य करणे आणि विद्यापीठात मराठी भाषा विषय सक्तीचा करणे. तसेच प्रत्येक मराठी व्यक्तीने आपले विचार दुसऱ्या कोणत्याही भाषेतील व्यक्ती समोर असली तरीसुद्धा आपल्या मराठी भाषेतूनच व्यक्त करण्यास सुरुवात करावी. अशी चळवळ प्रत्येक व्यक्तीने सुरू केली तर मराठी भाषा सामर्थ्यवान व्हायला वेळ लागणार नाही. मराठी भाषेविषयी काळाची पावले ओळखून त्या काळात विष्णुशास्त्री चिपळूणकरांनी व्यक्त केलेली मते आजच्या काळात मराठी मातृभाषा असणाऱ्या पिढीला तंतोतंत लागू पडतात. विष्णुशास्त्री चिपळूणकर यांनी केवळ मराठी भाषेचे जतन आणि संवर्धन याविषयी लिखाण केलेले नाही, तर मराठी साहित्याला विष्णुशास्त्री चिपळूणकरांनी मोठे योगदान दिलेले आहे. विष्णुशास्त्री चिपळूणकर यांनी विपुल साहित्यसंपदा लिहिलेली आहे.

विष्णुशास्त्री चिपळूणकर यांनी इतिहास, अर्थशास्त्र, तर्कशास्त्र, नीतिशास्त्र, इंग्रजी, संस्कृत आणि मराठी अशा विविध भाषेतील ग्रंथांचा सखोल अभ्यास करून लेखन केलेले आहे. अरबी भाषेतील सुरस व चमत्कारिक गोष्टी, आमच्या देशाची स्थिती, विष्णुपदी, सुभाषिते, हरगोविंद अशा विषयावर लिखाण केलेले आहे. बाणभट्ट यांच्या कादंबरीचे आणि डॉक्टर जॉन्सन यांच्या 'रासलेस' या कादंबरीचा मराठी भाषेत अनुवाद त्यांनी केलेला आहे.

विष्णुशास्त्री चिपळूणकर यांचे सामाजिक कार्य -

बालवयात सामाजिक संस्काराचे बीज रुजल्यामुळे विष्णुशास्त्री चिपळूणकरांनी आपल्या वैयक्तिक आणि सामाजिक आयुष्यात आलेल्या कठीण प्रसंगावर मात करून सामाजिक कार्याची धुरा संभाळलेली होती. अल्प आयुष्य लाभलेल्या विष्णुशास्त्री चिपळूणकरांना देशाविषयी सतत ओढ आणि तळमळ होती. ते मराठी निबंधकार, लेखक, पत्रकार, थोर देशभक्त होते. महाविद्यालयीन शिक्षण पूर्ण झाल्यानंतर त्यांनी पुणे आणि रत्नागिरी येथे अध्यापनाचे कार्य केले.

१८७५ मध्ये मराठी भाषकांना प्रेरित करण्यासाठी आणि वाचनसमृद्धी वाढविण्यासाठी विपुल प्रमाणात साहित्य उपलब्ध व्हावे म्हणून 'किताबखाना' नावाचे पुस्तकाचे दुकान पुणे या ठिकाणी सुरू केले. उमलत्या नवोदित पिढीला राष्ट्रीय शिक्षण देण्याच्या उद्देशाने १८८० साली लोकमान्य टिळक आणि गोपाळ गणेश आगरकर यांच्या सहकार्याने पुणे येथे 'न्यू इंग्लिश स्कूलची' स्थापना केली. पराक्रमी आणि मुत्सद्दी लोकांच्या तसबिरी लोकांपुढे आल्या तर लोकांमध्ये स्वइतिहास, स्वदेश यांविषयी अभिमान निर्माण होईल या दृष्टीने प्रेरित होऊन १८७८ मध्ये त्यांनी पुणे येथे चित्रशाळा सुरू केली. महाविद्यालयीन शिक्षणाची सोय व्हावी म्हणून 'फर्ग्युसन महाविद्यालय' सुरू केले. विविध पुस्तकांची छपाई करता यावी म्हणून आर्यभूषण छापखान्याची स्थापना केली. लोकमान्य टिळक यांच्या सहकार्याने 'केसरी' आणि 'मराठा' ही वर्तमानपत्रे छापण्यास सुरुवात केली. राष्ट्रवाद वाढविणारे विविध लेख त्यांनी या वर्तमानपत्रातून लिहिले. विविध समाजोपयोगी कार्यामुळे विष्णुशास्त्री चिपळूणकर यांना 'सामाजिक सुधारणेचा वाहता झरा' ही उपमा योग्य वाटते. राष्ट्रवादाची उभारणी करणारे सच्चे समाजसुधारक आणि इंग्रजांवर परखड शब्दांत टीका करणारे ते भाष्यकार होते.

निबंधमाला : एक दृष्टिक्षेप

बहुश्रुतता व योग्य पुस्तकांची लोकांना माहिती देऊन मराठी भाषा समृद्ध करण्याच्या उद्देशाने विष्णुशास्त्री चिपळूणकरांनी निबंधमाला सुरू केली. २५ जानेवारी, १८७४ साली 'मराठी भाषेची सांप्रतची स्थिती' या मातृभाषेविषयीच्या लेखापासून त्यांनी निबंधमाला लेखनास सुरुवात केली. सलग आठ वर्षे निबंधमालेतून सकस, वैचारिक आणि दर्जेदार लेखांचे लेखन करून १८८१ सालापर्यंत विविध छापखान्यातून ८४ अंक छापून प्रसिद्ध केले. निबंधमालेतील 'निबंध' या साहित्यप्रकाराचा समर्थ आविष्कार त्यांनी केला.

स्वदेश, स्वभाषा, स्वसंस्कृती आणि स्वइतिहास प्रचारासाठी त्यांनी आपली लेखणी वापरली. विष्णुशास्त्री यांनी निबंधमालेतून मनोरंजन न करता लोकजागृती, विचारक्रांती आणि मराठी भाषेच्या अभिव्यक्तीचे दर्शन घडविले. ज्याप्रमाणे व्हॉल्टेअरच्या लेखणीने देशी भाषेच्याद्वारे लोकांची मने क्षुब्ध करून सोडली. त्याचे फळ म्हणजे फ्रान्समध्ये झालेली राज्यक्रांती होय. पीटर द ग्रेट ने लेखणीच्या बळावर रशियाचा चेहरामोहरा बदलून टाकला होता. म्हणून देशाच्या सध्याच्या स्थितीत देशस्थिती सुधारण्याचा राजमान्य मार्ग म्हणजे लोकांना ज्ञानसंपन्न करणे होय. त्यांच्याप्रमाणे विष्णुशास्त्री चिपळूणकरांच्या लेखणीने महाराष्ट्रात राष्ट्रवाद जागृत झाला. म्हणून विष्णुशास्त्री चिपळूणकरांना ‘भारतातील व्हॉल्टेअर’ अशी उपमा दिली जाते. विष्णुशास्त्री यांनी निबंधमालेतील कोणत्याही विषयांना सचोटीने वर्तमान परिस्थितीशी जोडण्याचे कौशल्य वापरून तत्कालीन परिस्थितीत असणाऱ्या अनेक गंभीर विषयांना जिवंतपणा आणला.

विष्णुशास्त्री चिपळूणकरांनी निबंधमालेमध्ये विविध प्रकारच्या विषयांची हाताळणी केलेली दिसून येते. लोकभ्रम, मोरोपंतांच्या कविता, धर्मचिंतन, आचारधर्म, भाषाभूषण, लेखनशुद्धी, भाषापद्धती, भाषासंशोधन, वक्तृत्व, वाचन, शकुन-अपशकुन, डॉ. जॅक्सनचे चरित्र, लोकहितवाणी आणि भाषांतर अशा विविध विषयांवर सातत्याने लिखाण केले. आजच्या आधुनिक काळामध्ये भेडसावणाऱ्या ज्वलंत समस्यांना विष्णुशास्त्री चिपळूणकरांनी एकोणिसाव्या शतकामध्ये मूर्त रूप दिलेले दिसून येते.

निबंधमालेमधील ‘विद्वत्ता आणि कवित्व’ या तिसऱ्या आणि चौथ्या अंकामधील विषयांमध्ये विष्णुशास्त्री यांनी कविमनातील प्रश्नांची उकल केलेली दिसून येते. ‘कविता म्हणजे वाचल्याने किंवा ऐकल्याने मनाच्या वृत्ती प्रसन्न होऊन तो रस अंतःकरणामध्ये

सहज बिंबून जातो, त्यास काव्य म्हणावे’ अशी काव्याची समर्पक व्याख्या करून ज्या कवितेत छंद, यमक, श्लेष असे अलंकार नाहीत ती कविताच नव्हे असे ठामपणे त्यांनी सांगितले आहे. निबंधमालेतील सहाव्या ते आठव्या अंकामध्ये त्यांनी इतिहासाविषयी प्रखरपणे लेखन केलेले आहे. पाश्चिमात्य इतिहासकारांना भारताविषयी कोणत्याही प्रकारचे ज्ञान नसल्यामुळे आणि पूर्वग्रहदूषितपणामुळे त्यांनी आपल्या देशाचा इतिहास कशा पद्धतीने चुकीचा लिहिलेला आहे, यावर तिखटपणे भाष्य केले. त्यांनी लिहिलेल्या इतिहासविषयक लेखांनी इंग्रजी साम्राज्यामध्ये खळबळ उडवून दिली होती. इंग्रजी राज्यकर्त्यांच्या जीवाला लागेल अशी जहरी टीका त्यामध्ये केलेली होती. त्याचे कारण असे होते आसेतुहिमालय पसरलेल्या इंग्रजी सत्तेला आव्हान देणारे लिखाण भारतात कोणत्याही भाषेमध्ये किंवा प्रांतामध्ये झालेले नव्हते.

नवव्या अंकातील लेखांमध्ये मराठी भाषेची दुरवस्था होण्याच्या कारणावर प्रकाश टाकलेला आहे. मराठी भाषेची दुरवस्था झाली त्याचे कारण परभाषेचा संसर्ग तर आहेच, परंतु आपल्या लोकांची अभिमानहीनता कारणीभूत आहे. मराठी भाषेत ग्रंथसंग्रह नाही हा भाषेचा दोष नसून तो मराठी माणसाचा दोष आहे. निबंधमालेतील या अंकातील लेख शालेय आणि महाविद्यालयीन विद्यार्थ्यांसाठी आवश्यक असणाऱ्या ‘वक्तृत्व’ या विषयावर आधारित आहेत. वक्तृत्वाविषयी विष्णुशास्त्री चिपळूणकर यांचे असे मत आहे, की ‘वक्तृत्व म्हणजे नुसते बोलणे नव्हे, तर उंच व मनोवेधक स्वर, अंगविक्षेपाचा रोखझोक, चेहऱ्यावर निरनिराळ्या मनोवृत्तीचा आविर्भाव व आणखीनही कित्येक बारीक-सारीक गोष्टी या सर्वांचे संमेलन म्हणजे वक्तृत्व होय.’ वक्तृत्वाचा व्यक्तीवर किती मोठा प्रभाव पडतो. त्यासाठी वक्तृत्व खूप उच्च दर्जाचे असावे हे सांगताना विष्णुशास्त्री चिपळूणकरांनी संत

तुकाराम आणि रामदासांनी कथा, कीर्तन, प्रवचन या वक्तृत्वाच्या प्रकाराद्वारे केलेल्या कार्याची आठवण करून दिलेली आहे. संत तुकारामांनी संसाराच्या मिथ्याविषयी छत्रपती शिवाजी महाराजांना केलेला सखोल उपदेश छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या मनावरती इतका झाला की, ते अगदी विरक्त झाले होते. तेव्हा राजमाता जिजाबाईंनी संत तुकाराम यांच्याकडे जाऊन विनवणी केली. संत तुकारामांनी पुन्हा आपल्या अमोघ वाणीने शिवाजी महाराज यांना क्षत्रियांच्या धर्मावर व्याख्यान देऊन पुन्हा ताळ्यावर आणले होते. छत्रपती शिवाजी महाराज आपल्या वक्तृत्वाच्या जीवावर आपल्या सरदारांमध्ये सामर्थ्य निर्माण करीत होते. त्यांच्या जोडीला लढणारे मावळे शेती, मजुरी करणारे भोळेभाबडे, जुलूम सोसणारे होते. त्यांच्यामध्ये लढण्याचे सामर्थ्य छत्रपती शिवाजी महाराजांनी आणले ते केवळ वक्तृत्वाच्या जोरावर. म्हणून विद्यार्थी मित्रांनो आपल्याकडे अशा वक्तृत्व कौशल्याचा विकास होण्यासाठी आपण सराव आणि प्रयत्न करावा असे ते सांगतात.

अशा प्रकारचे सामाजिक परिवर्तन घडविणारी परखड आणि रोखठोक विचारसरणी निबंधमालेतील विविध लेखातून विष्णुशास्त्री चिपळूणकरांनी मांडलेली दिसून येते. विष्णुशास्त्री चिपळूणकर यांनी लिहिलेल्या निबंधमालेचे बंगालीसारख्या अभिजात भाषेमध्ये 'देशेयकथा' या नावाने भाषांतर झालेले होते. बंगालीमध्ये भाषांतरित झालेल्या निबंधमालेचे वाचन करताना भारताच्या स्वातंत्र्यलढ्यातील क्रांतिकारक योगी अरविंद घोष भारावून गेले होते. 'या पुस्तकाच्या तोडीचे बंगाली भाषेत दुसरे पुस्तक नाही'. अशा शब्दात त्यांनी निबंधमालेची स्तुती केली. विष्णुशास्त्री चिपळूणकरांची निबंधमाला मराठी साहित्य व संस्कृतीमध्ये तसेच भारताच्या प्राचीन इतिहासामध्ये महत्त्वपूर्ण आहे. एकविसाव्या शतकातील महाराष्ट्राच्या सामाजिक व राजकीय विचारांच्या क्षेत्रांत निबंधमाला

खूप महत्त्वाची आहे. निबंधमालेने महाराष्ट्राला नवी वळणे आणि दिशा दिलेली आहे. विष्णुशास्त्री चिपळूणकर यांचे लिखाण ज्ञानप्रसार, समाज सुधारक, वैज्ञानिक दृष्टीकोन, जातिभेद निर्मूलन अशा कार्यासाठी खूप उपयुक्त आहे. भूक लागली म्हणजे व्याकरण खाता येत नाही आणि तहान लागली म्हणजे काव्यरस पिता येत नाही. मेलेल्या माणसांना जिवंत करण्याची कला म्हणजे रसिक कला होय. पुढील येणाऱ्या प्रसंगाच्या सावल्या अगोदर पडतात. अशी सखोल विचारप्रवर्तक आणि व्यापक विचारसरणी समाजमनावर रुजविणारा या थोर समाजसुधारकाला शेवटपर्यंत परिस्थितीने सोडलेले नव्हते. स्वतःच्या शरीराकडे दुर्लक्ष केल्यामुळे अल्पशा आजाराने वयाच्या बत्तिसाव्या वर्षी म्हणजे १७ मार्च १८८२ साली त्यांचे निधन झाले. त्यांच्या निधनाची वार्ता ऐकून अनेकांना शोक अनावरण झाला. त्यांच्या निधनाविषयी शोक व्यक्त करताना महादेव गोविंद रानडे यांनी 'He had no businesses to die so soon' या शब्दांत आपली भावना व्यक्त केली. सुप्रसिद्ध कथालेखक हरी नारायण आपटे यांनी विष्णुशास्त्री चिपळूणकरांच्या निधनानंतर पुढील शब्दात भावना व्यक्त केली आहे. 'झाला झाला अस्त... जनहो घात झाला महान नेला नेला हरुनि विधीने सर्व देशाभिमान'

बुद्धिमान, प्रतिभावान व्यक्तिमत्त्वाचा आणि चारित्र्याचा अभ्यास नेहमीच प्रेरणादायी असतो. त्यांच्या कार्यामधून आपल्याला स्फूर्ती मिळते. विष्णुशास्त्री चिपळूणकर यांचे चरित्र आणि कार्य असेच मार्गदर्शक ठरणारे आहे.

 लेखक कै. पांडुरंग रघुनाथ पाटील
उत्कर्ष माध्यमिक विद्यालय व कनिष्ठ
महाविद्यालय, विरार ता. वसई, जि.
पालघर येथे कार्यरत आहेत.

Email : mahadeoirkar@gmail.com

बहुआयामी व्यक्तित्व - काका कालेलकर

दिनानाथ पाटील, कल्याण ९०२९२४१८५५

काका कालेलकरजी ने, राष्ट्रभाषा हिंदी का प्रचार, राष्ट्रीय शिक्षा पुनर्संरचना में सहभाग, हिंदी, गुजराती तथा मराठी भाषाओं में लेखन तथा सर्वोदय साहित्य ऐसे अनेक क्षेत्रों में अमूल्य योगदान दिया है। 'हिंदी दिन' के अवसरपर काका कालेलकरजीका स्मरण करना निश्चित रूपसे उचित होगा।

काका कालेलकरजी का जन्म १ दिसंबर १८८५ को महाराष्ट्र के सातारा में हुआ। उनका पुरा नाम दत्तात्रेय बाळकृष्ण कालेलकर है। वह ९६ साल तक जिए। उनका निधन २१ अगस्त १९८१ में हुआ। उनका पैतृक गांव महाराष्ट्र में सावंतवाडी के पास कालेली नामक है और इसीसे उनका उपनाम कालेलकर हुआ। आपकी प्राथमिक शिक्षा स्थानीय विद्यालय से ही हुई। उसके बाद आपने मेट्रिक की परीक्षा १९०३ में पास की। १९०७ में दर्शनशास्त्र में पुना के फर्ग्युसन कॉलेज से बी. ए. की उपाधि प्राप्त की। आपने एल. एल. बी. प्रथम वर्ष की परीक्षा भी दी थी। सन १९०८ में आपने बेलगांव में गणेश विद्यालय में प्रवेश लिया। आप ने राष्ट्रमत नाम के एक राष्ट्रवादी मराठी दैनिक में एडिटोरियल स्टाफ के रूप में कुछ समय के लिए कार्य किया। सन १९१० में गंगानाथ विद्यालय, बड़ौदा नामक स्कूल में आप ने शिक्षक के रूप में कार्य किया। सन १९१२ में ब्रिटिश सरकार ने राष्ट्रवादी भावना के कारण इस स्कूल को बंद कर दिया तब आपने पैदल हिमालय की यात्रा करने का संकल्प किया। सन १९१३ में आप ने बर्मा आज का म्यांमार की यात्रा की जिस यात्रा में आप के साथ आचार्य कृपलानी जी थे। बर्मा की यात्रा के बाद सन १९१५ में आपकी मुलाकात महात्मा गांधी जी से हुई। महात्मा गांधी जी से मिलकर आप उनसे बहुत प्रभावित हुए और साबरमती आश्रम के सदस्य बने। तत्पश्चात आपने साबरमती आश्रम की राष्ट्रीय शाला में भी

पढ़ाया। आपने कुछ समय के लिए सर्वोदय के संपादक के रूप में भी सेवा की। आप भारत के प्रसिद्ध शिक्षाविद, पत्रकार, स्वतंत्रता सेनानी, समाज सुधारक, लेखक और प्रेरणादायी व्यक्ति थे।

काका कालेलकर जी की मातृभाषा मराठी थी किंतु उन्होंने मराठी के साथ ही हिंदी, गुजराती, संस्कृत, अंग्रेजी और बंगला इन भाषाओं का भी अध्ययन किया। आपने अपना लेखन कार्य मराठी, हिंदी और गुजराती भाषा में किया। हिंदी की महान सेवा में आपका नाम अग्रणी है। गुजरात में बस जाने के कारण आपका गुजराती भाषा पर भी प्रभुत्व था और आपको गुजराती के जाने - माने लेखकों में माना जाता है।

राष्ट्रभाषा प्रचारक काका कालेलकर

राष्ट्रभाषा के प्रचार कार्य में आपने विशेष दिलचस्पी ली और आपका नाम प्रमुख राष्ट्रभाषा प्रचारक के रूप में लिया जाता है। आपने राष्ट्रभाषा प्रचार के कार्य को राष्ट्रीय कार्यक्रम माना। आप ने १९३८ में दक्षिण भारत हिंदी प्रचार सभा के अधिवेशन में लोगों को संबोधित करते हुए कहा था कि राष्ट्रभाषा प्रचार हमारा एक राष्ट्रीय कार्यक्रम है। आपने दक्षिण भारत में हिंदी प्रचार का काम कई वर्षों तक किया। हिन्दी के मुक साधक काका कालेलकर जी का एक साहित्यिक संत के रूप में और दक्षिण भारत में हिन्दी के प्रचार प्रसार की दृष्टि से अत्यंत महत्वपूर्ण स्थान है। काका कालेलकर जी का कहना था की -

विदेशी शासकों ने बाँटों और शासन करो की नीति को अपनाते हुए भाषा के प्रश्न को उलझा दिया है। देश के स्वतंत्र हो जाने के बाद भी भाषा का प्रश्न सुलझने के स्थान पर वह और भी उलझता जा रहा है। परस्पर दोषारोपण के बीच हम आगे बढ़ने तथा अच्छे मनुष्य बनने के स्थान पर पीछे लौटते प्रतीत होते हैं। इस प्रकार लोक जागृति का कार्य भी काका कालेलकर जी ने किया। हिंदी प्रचार - प्रसार का कार्य आप ने अत्यंत सूझ-बूझ के साथ किया। आप की इस सूझ-बूझ के कारण राष्ट्रभाषा प्रचार समिति की स्थापना के पश्चात महात्मा गांधीजी ने गुजरात में हिंदी प्रचार प्रसार हेतु काका कालेलकर जी का चयन किया। यहाँ उल्लेखनीय बात यह है कि आप की मातृभाषा मराठी थी और आप पर यह महत्वपूर्ण जिम्मेदारी सौंपी गई। आप ने पहले स्वयं हिन्दी सीखी उसके पश्चात कई वर्षों तक दक्षिण में सम्मेलन की ओर से हिन्दी प्रचार - प्रसार कार्य किया। आपकी अपनी सूझ - बुझ और विलक्षणता तथा व्यापक अध्ययन के कारण आपकी गणना प्रमुख अध्यापकों और व्यवस्थापकों में होने लगी। हिन्दी भाषा के प्रचार के कार्य में कहीं भी कोई दोष या कमी दिखाई देती अथवा किसी वजह से हिन्दी प्रचार की प्रगति रुक जाती तब महात्मा गांधी जी काका कालेलकर जी को जाँच के लिए वहीं भेज देते और ऐसे कामों में काका कालेलकर जी को हमेशा सफलता मिली। आगे चलकर साहित्य अकादमी में भी आप प्रतिनिधि रहे। गुजरात में हिंदी प्रचार की सफलता का प्रमुख श्रेय काका कालेलकर जी के नाम है। काका साहब प्रादेशिक भाषाओं के विकास के भी समर्थक थे। उनके विचारानुसार हिन्दी तभी समर्थ और मजबूत हो सकती है जब प्रादेशिक भाषाओं का पूर्ण विकास होगा। उनका मत था की अंग्रेजी के कारण भारतीय भाषाओं का विकास अवरुद्ध हुआ है। राष्ट्रभाषा प्रचार समिति की स्थापना के बाद गुजरात राज्य में हिन्दी प्रचार - प्रसार की व्यवस्था के लिए महात्मा गांधीजी ने काका कालेलकर जी को चुना।

काका कालेलकर जी को नया काम सौंपे जाने के बाद उन्होंने पहले गुजराती भाषा का अध्ययन शुरू किया। कुछ सालों पश्चात गुजरात में रहने के बाद आप गुजराती भाषा को मातृभाषा की तरह बोलने लगे। साहित्य अकादमी में आप गुजराती भाषा के प्रतिनिधि रहे। गुजरात में हिन्दी भाषा प्रचार - प्रसार का पूरा श्रेय काका कालेलकर जी को ही जाता है।

श्रेष्ठ कोटि के लेखक - काका कालेलकर जी

आपने ३ वर्षों तक देश के विभिन्न भागों की २५०० मील की पैदल यात्रा की। आपने देश-विदेश का भ्रमण किया और अपने अनुभव यात्रा वर्णन के रूप में लिखें। आपने अपने यात्रा वर्णनों में भौगोलिक ज्ञान के साथ लोक जीवन और संस्कृति को भी चितारा। आपके यात्रा का वर्णन अत्यंत सजीव होने से पाठक को उस स्थान की प्रत्यक्ष यात्रा का अनुभव कराते हैं। आपके 'हिमालयनो प्रवास' और 'लोकमाता' यह यात्रा वर्णन इसके उदाहरण हैं। आपके लेखन की भाषा सरल, सरस, ओजस्वी और सारगर्भित है। आपकी रचनाएं इसप्रकार हैं -

गुजराती 'हिमालयनो प्रवास' (१९२४), जीवन-व्यवस्था (१९६७), पूर्व अफ्रीकामां (१९५१), जीवनानो आनन्द (१९३६), जीवत तेहवारो, मारा संस्मरणो, उगमानो देश जापान (१९५८), ओत्तेराती दिवारो (१९५१), ब्रह्मदेशनो प्रवास (१९३१), रखादवानो आनन्द। हिन्दी - महात्मा गांधी का स्वदेशी धर्म, राष्ट्रीय शिक्षा का आदर्श, उत्तरेकादिल भिन्टी, मराठी - स्मरण यात्रा, हिंडलग्याचा प्रसाद (१९३४), लोकमाता, लतांचे ताण्डव, हिमालयातील प्रवास अंग्रेजी - Quintessence of Gandhian Thought, Profiles in Inspiration, Stray Glimpses of Bapu, Mahatma Gandhi's Gospel of Swadeshi.

स्वतंत्रता सेनानी काका कालेलकर

काका कालेलकर जी भारत के प्रसिद्ध गांधीवादी स्वतंत्रता सेनानी थे। आप देश के स्वतंत्रता संग्राम में सशस्त्र संघर्ष के समर्थक थे। आपने सशस्त्र संघर्ष में

काम कर रहे युवकों को अपना समर्थन दिया। देश की स्वतंत्रता के लिए प्रयत्न करना ही सबसे उत्तम मार्ग है तथा इसलिए नई पीढ़ी को तैयार करना चाहिए ऐसा आपका मत था। आपने अपना संपूर्ण जीवन गांधी जी के कार्यों को समर्पित कर दिया। आपने शान्तिनिकेतन में अध्यापक का कार्य किया साथ ही साबरमती आश्रम में प्रधानाध्यापक भी रहे और बड़ौदा में राष्ट्रीय शाला के आचार्य रहे। आपने महात्मा गांधी जी के साथ स्वतंत्रता आंदोलन में भाग लिया और आप को ५ साल जेल में बिताने पड़े। सन १९३४ में जब वह जेल से छूटे तो देश में महात्मा गांधी जी की हरिजन यात्रा चल रही थी। चिर यात्री के लिए इससे बड़ा प्रलोभन और क्या हो सकता था? उन्होंने महात्मा गांधी जी के साथ सिंध, पंजाब, उत्तर प्रदेश, बिहार और बंगाल आदि उत्तर भारत के प्रान्तों की यात्रा की। इस यात्रा में महात्मा गांधी जी ने राष्ट्रीय शिक्षा के सम्बन्ध में नए विचार प्रस्तुत किये। वे चाहते थे की प्रत्येक सेवक गाँव में जाकर रहे और वहाँ के जीवन के प्रति पूर्ण रूपेन समर्पित होकर लोकशिक्षा का काम करें। काका कालेलकर जी ने इस विचार का प्रचार करने के लिए गुजरात और महाराष्ट्र की यात्रायें की।

काका कालेलकर जी एक विश्वकोश

सही मायने में देखा जाए तो आप चलते - फिरते विश्वकोश थे। आपने अपना प्रामाणिक लेखन राजनीति, अर्थशास्त्र, अध्यात्म, समाजशास्त्र, विज्ञान, इतिहास, भूगोल इन विषयों पर किया। आपने अत्यंत प्रेरक साहित्य की रचना की। आपकी 'स्मरण यात्रा युवकों को मार्गदर्शक साबित होती है। आप अपने अनुभवों से उन्हें प्रेरणा देते हुए कहते हैं - 'बच्चों और युवकों की भी हालत ऐसी ही होती है। यह देखकर उन्हें तसल्ली होती है कि उनके अनुभव, उनकी गलतियाँ उनकी महत्वाकांक्षायें और उनका बुद्धूपन - इनमें से कुछ भी असाधारण नहीं है; उन्हीं के जैसे और भी बहुतेरे हैं; बल्कि मानव जाति पुष्टों के उनके

जैसा ही अनुभव लेकर और उन्हीं के जैसे आघातों को सहकर जीवन समृद्ध होती आयी है। उन्हें ऐसा लगता है कि उनका महत्व यथोचित है, जो चीज दूसरे लोग कर सके उसे वे भी कर सकेंगे। और इस तरह उनका आत्मविश्वास बढ़ने लगता है।'^३

भारत की शान काका कालेलकर

अध्यापक, प्रधानाध्यापक और आचार्य पद निभाने वाले काका कालेलकर जी ने संविधान सभा का सदस्य पद भी निभाया। आप १९५२ से १९५७ ई. तक राज्यसभा के सदस्य भी रहे साथ ही आपने कई आयोगों का अध्यक्ष पद निभाया। आपने अहमदाबाद में गुजरात विद्यापीठ की स्थापना में सक्रिय भूमिका निभाई और सन १९२८ से १९३५ तक गुजरात विद्यापीठ का कुलपति पद विभूषित किया। सन १९३९ में आपने गुजरात विद्यापीठ से रिटायरमेंट ले लिया। आपके अतुलनीय कार्य को देखते हुए भारत सरकार ने आपको १९६४ में पद्मविभूषण से नवाजा यह भारत का दूसरा सर्वोच्च नागरीक पुरस्कार है। सन १९६५ में आप के द्वारा गुजराती भाषा में लिखा गया निबंध संग्रह जीवन व्यवस्था इस किताब को साहित्य अकादमी का पुरस्कार प्राप्त हुआ। आपकी साहित्यिक उपलब्धियों के लिए सन १९७१ में साहित्य अकादमी ने आपको फेलोशिप प्रदान की। सन १९८५ में आपके सम्मान में भारत सरकार द्वारा एक स्मारकीय डाक टिकट भी शुरू किया गया था। राष्ट्रभाषा प्रचार समिति द्वारा आपको 'गांधी पुरस्कार से भी सम्मानित किया गया। आप महात्मा गांधी के साथ कर्मरत तो थे ही, साथ ही आप गुरुदेव रवींद्रनाथ टैगोर और पुरुषोत्तम दास टंडन के संपर्क में भी रहे।

काका कालेलकर जी के महत्वपूर्ण कार्य

सन १९३५ में आप राष्ट्रभाषा समिति के सदस्य बने। इस समिति का मुख्य उद्देश्य हिन्दी भाषा को भारत की राष्ट्रीय भाषा के रूप में लोकप्रिय बनाना था। सन १९३८ में महात्मा गांधी जी की मृत्यु के पश्चात

आप गांधी स्मारक निधि से अपनी मृत्यु तक जुड़े हुए थे। सन १९५२ से सन १९६४ तक राज्य सभा के सदस्य। सन १९५९ में आप गुजराती साहित्य परिषद के अध्यक्ष थे। सन १९६७ में आप ने एक वेदशाला गांधी विद्यापीठ की स्थापना की और इसके उपाध्यक्ष के रूप में कार्य देखा। आपके कार्य को देखते हुए महात्मा गांधी जी ने आपको सवाई गुजराती नाम दिया था। एक मराठी व्यक्ति होते हुए भी यह सम्मान मिलना आपके गुजराती भाषा ज्ञान की महत्ता बताता है। २९ जनवरी १९५३ में भारत के संविधान के अनुच्छेद ३४० के अंतर्गत पिछड़े वर्ग आयोग की स्थापना की गई थी उस समय के राष्ट्रपति के आदेश पर काका कालेलकर जी की अध्यक्षता में यह आयोग स्थापन किया गया था। इस आयोग को काका कालेलकर आयोग के नाम से भी जाना जाता है।

साहित्यकार काका कालेलकर

साहित्य की विभिन्न विधाओं में आपने लेखन किया। आपने जीवन साहित्य, जीवन का काव्य यह वैचारिक निबंध लिखें। धर्मोदय और जीवन लीला नामक आत्मचरित्र का लेखन किया। 'हिमालय प्रवास', 'लोकमाता', 'यात्रा' और 'उसपार के पड़ोसी' यह आपके प्रसिद्ध यात्रावृत्त हैं। आप यात्रा वृत्त का महत्व बताते हुए हिमालय की यात्रा में लिखते हैं कि यात्रा द्वारा प्राप्त किए ज्ञान में और आज की शिक्षा संस्थाओं में प्रचलित प्रणाली द्वारा प्राप्त किए ज्ञान में बड़े से बड़ा फर्क यही है। आज कल की शिक्षा प्रणाली द्वारा प्राप्त किया गया ज्ञान भाररूप होता है, क्योंकि वह व्यवहार में लाया हुआ या हजम किया हुआ नहीं होता। इसलिए छोटे बालकोंको पाठशाला की शिक्षा देने के बदले यदी यात्रा की शिक्षा दी जाए, तो आखिरकार यह कम खर्चीली और अधिक फलदायी होगी। महात्मा गांधीजी के जीवन का चित्रण आपने 'संस्मरण' और 'बापू की

झांकी' इन संस्मरणों में किया है। आपका साहित्य सर्वोदय साहित्य है। आपकी सर्वोदय रचना इससे संबंधित है। आपने 'मंगल प्रभात' पत्र का संपादन किया। आपने मराठी मातृभाषी होकर हिंदी में 'कीचड़ का काव्य' नामक ललित निबंध लिखा। आपने कीचड़ का काव्य में कीचड़ की गंदगी पर नहीं तो कीचड़ की उपयोगिता पर ध्यान आकर्षित किया। धान की फसल भी कीचड़ में ही उग पाती है इसलिए कीचड़ देय नहीं श्रेय है। इसे स्वीकारने पर मजबूर कर दिया। हम आकाश, पृथ्वी और जलाशयों का वर्णन करते हैं। पर कीचड़ का वर्णन किसी ने नहीं किया। आपने कीचड़ का सौंदर्य उजागर किया। आपने कीचड़ के विभिन्न उदाहरण देकर उसकी सुंदरता उजागर की। आपने कहा कि कीचड़ देखना हो तो गंगा के किनारे या सिंधु के किनारे जाओ और इससे भी तृप्ति ना हो तो खंभात पहुँचें। आपने महात्मा गांधी जी पर काफी साहित्य लिखा, यह साहित्य अब राष्ट्र संपत्ति के रूप में संरक्षित है। आप अहिंदी भाषी होते हुए भी आपकी भाषा शुद्ध परिष्कृत खड़ीबोली है। आपकी भाषा में ओज और भाषा प्रवाहिता है। आपके यात्रा वर्णनों में यथार्थ विवरण और चित्रमय सजीव भाषाशैली है। आपकी भाषा की अकृत्रिमता यह भी एक विशेषता है। आप अनेक भाषाओं को जानते थे, फलस्वरूप आपके पास शब्दों का विशाल भंडार था। आपकी रचनाओं में मुहावरें और कहावतों से युक्त भाषा का प्रयोग दिखाई देता है।

राष्ट्रीय एकता के पक्षधर काका कालेलकर

हिंदी प्रचार - प्रसार के माध्यम से आप ने राष्ट्रीय एकता को बल दिया। आपने भेदभाव मिटाकर, सारे भेद मिटाने की बात कही। अब तो हमें भेदभाव को न बढ़ाते हुए, उसे मजबूत न करते हुए राष्ट्रीय एकता को ही मजबूत करना है। यह काम राजनैतिक ढंग से नहीं हो सकेगा। राजनीति किसी को धमकाएगी,

दबाएगी अथवा किसी की खुशामद करेगी। इससे राष्ट्रीय एकता मजबूत नहीं होती। हमें तो वंशभेद, भाषाभेद, धर्मभेद आदि समस्त भेदों को गौण बनाकर सब भेदों को हजम करने वाली और सबसे ऊंची उठनेवाली भारतीय संस्कृति ही अपनानी है। राष्ट्रीय एकता को मजबूत करेगी। हमें हमारी संस्कृति की सर्वव्यापी, सर्वोदयी मानवता को परीपुष्ट करना है।

धर्म रक्षक काका कालेलकर

सभी धर्मों के प्रति आदर रखने वाले काका कालेलकर जी कहते हैं असल बात यह है कि धर्म के अच्छे - अच्छे तत्व आज के जमाने में गौण या गायब हो गए हैं, किंतु धर्मों की बुराइयाँ कहीं भी गायब नहीं हुई है। मनुष्य अपने - अपने धर्म का अभिमान और दूसरों के धर्म के प्रति अनादर, अविश्वास और परायापन छोड़ता ही नहीं। धर्मनिष्ठा के कारण अखिल भारतीय राष्ट्रनिष्ठा, भारत निष्ठा (सब भारतीयों के प्रति एक-सी आत्मीयता) खतरे में आ जाती है।... इसका एक ही इलाज है। भारत में जो भी धर्म आज प्रचलित है उनका सहानुभूति और आदर के साथ हम अध्ययन करें। हर एक धर्म में जो

अच्छाइयाँ है उनको हम बढ़ावा दें। सब धर्मों के लोगों के प्रति हम अपनी आत्मीयता बढ़ायें।

आपने राष्ट्रभाषा हिन्दी हिन्दुस्तानी प्रचार, राष्ट्रीय शिक्षा पुनर्रचना में सहभाग तथा सर्वधर्म समन्वय प्रसार यह तीन महत्त्वपूर्ण कार्य किए। इसलिए आपने पूरे भारत की यात्रा की और तत्पश्चात पूरे विश्वभर यात्रा की। आपके यह यात्रा वर्णन अत्यंत रोचक एवं उद्बोधक है। इस प्रकार बहुआयामी व्यक्तित्व काका कालेलकर जी का जीवन आज के युग में भी प्रेरणादायी एवं अनुकरणीय है। सच में आप एक महान देशभक्त और शिक्षाविद् हो, भारत देश के भूषण हो।

 लेखक भारतीय सैनिकी विद्यालय, खडवली येथे अध्यापनाचे कार्य करतात.

शोधनिबंध, स्फुट लेखन करतात.

त्याख्याने देतात. यासाठी त्यांना अनेक

पुरस्कार प्राप्त झाले आहेत.

Email : dmrao3@yahoo.com

प्रतिश्वाह...

सप्रेम नमस्कार,

जुलै २०२२ चा 'शिक्षण संक्रमण' अंक वाचण्यात आला. अंकातील सर्वच लेख वाचनीय व प्रेरक असे होते. आजच्या समाजातील स्त्रीचे अलौकिक स्थान, तिला समाजात मिळणारी प्रतिष्ठा याचा आलेख 'महिलांचे विविध क्षेत्रातील योगदान' यातून श्री. आबा अहिरे सरांनी मुद्द्यांसह रेखाटला आहे. अण्णाभाऊ साठे यांच्या जीवनकार्याविषयीचा लेख चिंतनीय असा आहे. 'विद्यार्थी : गुणवत्तावाढ उपक्रम' स्तुत्य आहे. 'दिशा करिअरची', 'योगदर्शन', वैज्ञानिक योगदान' 'पर्यावरण व मानव' इतर सर्वच लेख मार्गदर्शनपर व उद्बोधक आहेत. आपला 'शिक्षण संक्रमण' हा अंक सर्वच स्तरातील प्रत्येक घटकाला प्रेरणादायी ठरेल यात शंका नाही.

श्री. संजय धोंडीबा गवळी, सहायक शिक्षक
दि. न्यू इंग्लिश स्कुल, सुपात्रे ता. शाहुवाडी जि. कोल्हापूर

पाणी अडवा, पाणी जिरवा

गिरीधर परांजपे, सिंधुदुर्ग : ९४२११९०५४५

पिण्यासाठी पाणी ही समस्या दिवसेंदिवस उग्र होत चालली आहे. पाणी हे मनुष्याला तयार करता येत नाही. त्यामुळे नैसर्गिकरीत्या मिळणारे पाणी योग्य तऱ्हेने साठवणे व काटकसरीने वापरणे हाच त्यातील उत्तम पर्याय आहे. भूगर्भातील पाण्याची पातळी कायम राखणे हे मानवासमोरील एक आव्हान आहे. यासाठी 'पाणी अडवा, पाणी जिरवा' यांसारख्या योजनांचा अवलंब करायला हवा. यासंबंधाने त्याचे महत्त्व या लेखात पाहूया.

भारताच्या वाढत्या लोकसंख्येचा विचार करता, अनेक समस्या आपल्यासमोर निर्माण होत आहेत. बेकारी, रोगराई, महागाई, अवर्षण, सुका दुष्काळ, ओला दुष्काळ, महापूर, अवेळी पाऊस, वाळूची वादळे, गारपीट, पिकांवरील रोग, शेतकरी आत्महत्या यांसारख्या अनेक समस्या आऽऽ वासून आपल्या समोर उभ्या आहेत. तथापि त्यावर काही ना काही तरी मार्ग सापडेल, त्यावर तोडगा काढता येईल परंतु पाणीसमस्या ही खरी जीवनसमस्या असून ती फार गंभीर स्वरूपाची आहे. भविष्यात जर तिसरे महायुद्ध झालेच तर ते देशादेशांत किंवा देशांतर्गत युद्ध झाले, लढाया झाल्या तर त्या पाण्यावरूनच आणि पाण्यासाठीच होतील हे त्रिवार सत्य आहे आणि म्हणूनच पृथ्वीवरील जीवसृष्टीसह मानवजातीच्या कल्याणासाठी या समस्येकडे आतापासूनच गांभीर्याने पाहिले पाहिजे.

पृथ्वीच्या पोटातील जलसाठे कमी कमी होत असून पाण्याची पातळी झपाट्याने खालावत आहे हे असेच चालू राहिल्यास भविष्य काळात पृथ्वीवरील सर्वच जीवसृष्टी धोक्यात येईल. आपण पाणी निर्माण करू शकत नाही (ते परवडणारेही नाही) अशा वेळी आहे ते पाणी जमिनीवर किंवा जमिनीत साठवून ठेवणे आवश्यक आहे. पावसापासून मिळणारे ८०% पाणी

वाहून जात शेवटी समुद्राला मिळून खारट होते. त्याचा काहीही उपयोग करता येत नाही. त्यामुळे ते पुन्हा जीवसृष्टीसाठीही वापरता येत नाही आणि म्हणूनच पावसापासून मिळणारे जास्तीतजास्त पाणी जमिनीवर अडवून ठेवणे, जमिनीत मुरविणे (जिरविणे) म्हणजे पाणी निर्माण करण्यासारखेच आहे. पाण्याची बचत, पाण्याचा कमीतकमी वापर शक्य त्या ठिकाणी शुद्धीकरणाने पुनर्वापर करणे हे सुद्धा पाण्याची निर्मिती करण्यासारखेच आहे.

बोअरवेलचा अत्याचार थांबवा

वाढते प्रदूषण, हवाई हल्ले, तेल जहाजांना लागणाऱ्या आगी, जंगलातील वणवे, ब्रह्मांडाचा शोध घेणारे प्रयोग, त्यातून निर्माण होणारे ग्लोबल वॉर्मिंग, पर्यावरण असंतुलन, जंगलतोड, पृथ्वीच्या पोटातील कैक किलोमीटर खोलवर जाणाऱ्या कोळसा व इतर खनिजांच्या खाणी या रूपाने पृथ्वीवर अत्याचार होत आहेत. त्यात भर म्हणून आणखीन एक अत्याचार नलिका कूप विहिरी (Borewell) च्या रूपाने डोके वर काढत आहे. प्रत्येक जण वैयक्तिक स्वार्थासाठी आपापल्या जागेत कूप नलिका (बोअरवेल) विहिरी करतात त्यामुळे पृथ्वीच्या पोटातील पाण्याची पातळी खूपच खालावलेली आहे. सध्या तर १५० मीटरहून

अधिक खोल बोअरिंग घेतली जातात, म्हणजेच एक प्रकारे पृथ्वीच्या पोटात हजारो इंजेक्शने देऊन अत्याचार करून पाण्याचा प्रचंड प्रमाणात उपसा केला जात आहे. एक बोअरिंग घेतल्यावर पाणी पुरत नाही, मग दुसरी बोअरिंग घेतात, मग तिसरे बोअरिंग आणखी ३० मीटर अधिक खोल घ्यावे लागते अशी चार पाच कूप नलिका विहिरी घेतल्या जातात नंतर त्यापासून मिळणारे पाणी बंद होते व ही बोअरिंग फुकट जातात तसेच या हजारो बोअरिंगचा दुष्परिणाम म्हणून आजूबाजूच्या परिसरातील विहिरी, शेत विहिरी आटतात, पाण्याची पातळी खाली जाते तसेच विहिरीतील झरे मार्ग बदलतात. एवढेच नव्हे तर त्यामुळे पृथ्वीच्या पोटातील थंडाई (coolness) कमी कमी होत असून याचा परिणाम म्हणून पृथ्वीवरील वातावरणात बदल होत आहेत. ऋतू बदलत आहेत. अवेळी पाऊस, गारपीट, थंडी, वादळी वारे, धुळीची वादळे, महापूर यासारख्या अनियमित गोष्टी सातत्याने घडताना आढळतात. या सर्वांवर उपाय म्हणून १०० मीटरहून अधिक खोल नलिका कूप विहिरी (Boring well) घेण्यास कायद्याने बंदी करून हा अत्याचार थांबविला पाहिजे. तरच भविष्यातील ओढवणारा अनर्थ टाळता येईल.

बोअरिंग विहिरींमुळे इतर विहिरींचे झरे आटत असून त्यांचा मार्ग बदलल्यामुळे पिण्याच्या पाण्याचे दुर्भिक्ष्य ओढवून माणसे, जनावरे पिण्याच्या पाण्याविना तळमळून मरत आहेत हे विदारक दृश्य आज सर्वत्र दिसत आहे. १५० ते २०० इंच पर्यंत पाऊस पडत असूनही पश्चिम महाराष्ट्रासह कोकणातही पाण्याचे दुर्भिक्ष्य ओढवते आहे हे विदारक सत्य असून त्याची खंत वाटते. सर्वसामान्य विहिरी २० फुटांपासून ५० ते ६० फूट एवढ्याच खोल असतात. त्यामुळे पृथ्वीच्या

वरच्या कवचातील साठलेले पाणी झऱ्याच्या रूपाने विहिरींना येते; परंतु बोअरिंगमुळे विहिरीच्या पाण्याचे झरेदेखील खोलवर जाऊन दुष्काळी परिस्थिती निर्माण होते. भविष्यात ओढवणाऱ्या या संकटांवर मात करण्याचा साधा, सोपा, सरळ, निर्धोक व बिनखर्चिक मार्ग म्हणजेच 'पाणी अडवा पाणी जिरवा' ही योजना युद्धपातळीवर देशभर राबविणे, हाच एकमेव पर्याय असून त्याला दुसरा पर्याय नाही.

काय आहे 'पाणी अडवा पाणी जिरवा' योजना ?

शाळा, महाविद्यालये, सरकारी कार्यालये, ग्राम पंचायत, नगरपालिका, नगर परिषद, ग्राम विकास मंडळ, सामाजिक संस्था, सामाजिक वनीकरण विभाग, वन विभाग, रेल्वे, एस्. टी. यासह पर्वत रांगा, डोंगर टेकड्या, ओसाड प्रदेश यांसारख्या ज्या ज्या ठिकाणी शक्य आहे त्या त्या ठिकाणी पाणी अडवून ते पाणी जमिनीत मुरविणे (जिरविणे) हाच एकमेव मार्ग असून त्याला पर्याय नाही. ही योजना म्हणजे एक राष्ट्रीय मोहीम (National Campaign) म्हणून तत्काळ राबविणे अत्यावश्यक आहे. अन्यथा भविष्य काळात संपूर्ण मानव जातीला फार मोठ्या नैसर्गिक आपत्तीला तोंड द्यावे लागेल अशी भीती निर्माण झालेली आहे. या देशव्यापी अभियानात (National Campaign) शासनाच्या, खाजगी संस्थांच्या, प्राथमिक शाळांचा, माध्यमिक शाळांचा, उच्च माध्यमिक व महाविद्यालयांचा, सार्वजनिक संस्थांचा, वन विभागाचा, वनसंस्था, ग्रामपंचायत, नगरपालिका नगरपरिषद ग्राम सभा, रो. ह. योजना यांसारख्या सर्व संस्थांचा सक्रिय सहभाग लाभला पाहिजे तरच हे शक्य आहे.

नाही पुनर्वसन, नाही खर्च, नाही वाद - फुकट एक धरण !!

ही योजना प्राथमिक शाळा, माध्यमिक शाळा. महाविद्यालये यांच्याबरोबरच प्राधान्याने डोंगर उतार, टेकड्या, पर्वतरांगा, मोकळी मैदाने, शाळेचा परिसर, क्रीडांगणे तसेच जंगलातील जमिनीवर ही योजना राबविल्यास डोंगरावरून दऱ्याखोऱ्यांत वाहून फुकट जाणारे पाणी अडविले जाईल. ते पाणी त्याच जमिनीत मुरेल, जमिनीची धूप थांबेल व जमिनीत मुरलेले पाणी झऱ्याच्या रूपाने विहिरींना मिळेल व खऱ्या अर्थाने राज्य 'सुजलाम्! सुफलाम्!' होईल. शाळा, महाविद्यालये, सार्वजनिक ठिकाणी तसेच ग्रामपंचायती, ग्रामसभा, सरकारी कार्यालये, एस.टी.डेपो, रेल्वेस्टेशन यांच्या जागेचा वापर केल्यास विद्यार्थ्यांना, कर्मचाऱ्यांना तसेच सर्वसामान्य लोकांनाही पाण्याचे व पाणी अडवण्याचे महत्त्व समजेल.

सुजलाम सुफलाम् भारत घडविण्यास प्रत्येक नागरिकाचा सहभाग घेता येईल, थोडीशी खबरदारी

आणि काळजी घेतल्यास अशा प्रकारचे खडे (चर) खणून त्यातील पाणी अडवून जमिनीत मुरविण्यास कोणत्याही प्रकारचा धोका नाही. पावसाच्या पाण्यात डास निर्माण होत नाहीत. त्यामुळे ही योजना बिनधोक आहे.

प्राथमिक शाळा, माध्यमिक विद्यालयांमध्येही ही योजना राबविल्यास ती धोकादायक नाही कारण पावसाळ्यात मैदानांचा खेळासाठी वापर केला जात नाही. शिवाय हे खडे किंवा चर शाळेच्या पटांगणाच्या कडेला (कुंपणाजवळ) घ्यायचे आहेत. त्यामुळे विद्यार्थ्यां जीवितास कोणताही धोका संभवणार नाही, असे वाटते.

 लेखक श्री. जी. व्ही. परांजपे
संगणक महाविद्यालयाचे माजी प्राचार्य
असून तज्ज्ञ मार्गदर्शक म्हणून काम करतात.

E mail : giridharparanjape97@gmail.com

महाराष्ट्र राज्य माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शिक्षण मंडळ, पुणे

माहे सप्टेंबर २०२२ अखेर मंडळ सेवेतील खालील अधिकारी / कर्मचारी नियत वयोमानानुसार सेवानिवृत्त होणार आहेत. त्यांच्या प्रदीर्घ अशा सेवाकालाचा लाभ मंडळाच्या कामकाजामध्ये झाला आहे. त्यांच्या अनुभवामुळे व कार्यामुळे त्यांच्या सहकाऱ्यांना मार्गदर्शन लाभलेले आहे. या सेवानिवृत्त अधिकारी / कर्मचाऱ्यांना व त्यांच्या कुटुंबीयांना उत्तम आयुरारोग्य आणि संपन्न जीवन लाभो अशी मंडळाकडून शुभकामना! नियत वयोमानानुसार -

अ.क्र.	अधिकारी / कर्मचाऱ्याचे नाव	पद	मंडळ	निवृत्तीचा दिनांक
*	श्री. किशोर माधवराव अंबुलगेकर	सहा. अधीक्षक	औरंगाबाद	३०/०९/२०२२
*	श्री. प्रशांत मधुकरराव शेगावकर	पर्यवेक्षक लिपिक	नागपूर	३०/०९/२०२२
*	श्री. संजय पद्माकर जोशी	पर्यवेक्षक लिपिक	नागपूर	३०/०९/२०२२
*	सौ. शिल्पा भास्कर येरावार	पर्यवेक्षक लिपिक	अमरावती	३०/०९/२०२२
*	श्री. उदयकुमार कुंजीलाल छांगानी	पर्यवेक्षक लिपिक	अमरावती	३०/०९/२०२२
*	श्री. अनिल बाळकृष्ण लाड	वरिष्ठ लिपिक	कोल्हापूर	३०/०९/२०२२
*	श्री. संजय विलासराव जाधव	वरिष्ठ लिपिक	कोल्हापूर	३०/०९/२०२२

ऑनलाईन अध्यापनातील समस्या व उपाय

जितेंद्र पाल, मुंबई : ८०९७०४५०६०

(राज्यस्तरीय निबंध स्पर्धा, विजेता क्रमांक - १)

अत्याधुनिक तकनीक का प्रयोग आंतरजाल, मोबाईल, कॉम्प्युटर के जरीये शिक्षा के क्षेत्र में बड़े पैमानेपर हो रहा है। इससे जुड़ी कुछ समस्याएँ तथा उन समस्याओंका समाधान इन बातों पर लेखकने अपने विचार व्यक्त किये हैं।

आगाज-ए-सफर !

ऑनलाईन शिक्षण प्रक्रिया

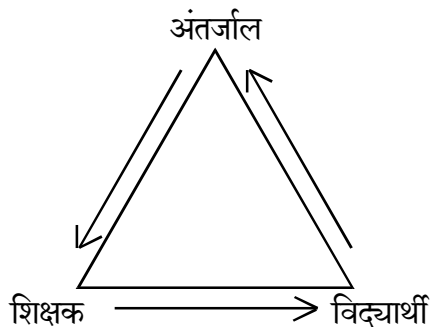
शिक्षा सामाजीकरण की एक प्रक्रिया है। शिक्षा के बिना हम सभ्य समाज की कल्पना भी नहीं कर सकते। जब-जब समाज का स्वरूप बदला शिक्षा के स्वरूप में भी परिवर्तन की बात हुई। जैसा कि सर्व विदित है कि आपदा जहाँ एक ओर विनाश लाती है वहीं दूसरी ओर नए खोज, आविष्कार और नई जीवनशैली को अपनाने के सुनहरे अवसर भी देती है। वर्तमान समय में वैश्विक महामारी कोरोना १९ और उसकी वजह से हुए लॉकडाऊन के कारण पालक और पाल्य दोनों ही शिक्षा को लेकर बहुत ही चिंतित थे।

जब पूरा विश्व कोरोना-१९ जैसी वैश्विक महामारी से ग्रसित था; अपितु लोगों का घर से निकलना भी मुश्किल था। उस समय अति आवश्यक सेवाएँ जैसे अस्पताल, औषधालय एवं अनाज की दुकानें ही सतत कार्यरत थी। ऐसी विकट परिस्थिती में सभी व्यवसाय एवं उद्योग धंधे शिथिल बन गये थे। इतना ही नहीं बल्कि अध्ययन-अध्यापन के केंद्र विद्यालय एवं महाविद्यालय भी बंद थे। ऐसी विषम परिस्थिती के दौरान शिक्षा के क्षेत्र में एक क्रांतिकारी परिवर्तन आया। इस परिवर्तन से दुनिया के सभी लोगों को शिक्षा प्राप्त करने का एक ही रास्ता दिखा और वह थी 'ऑनलाईन शिक्षा'। शिक्षा की नवीन प्रणाली 'ऑनलाईन अध्यापन' संपूर्ण विश्व में उभरकर सामने

आई। प्रारंभ में 'ऑनलाईन शिक्षा' के संदर्भ में शिक्षक एवं विद्यार्थी दोनों के मन में उहापोह था किंतु धीरे-धीरे 'ऑनलाईन शिक्षा' सरल हो गई। विद्यार्थियों के लिए ऑनलाईन अध्यापन के बारेमें एक अनोखी जिज्ञासा ही नहीं जगाई बल्कि लाखों बच्चे लाभान्वित हुए। लोगो ने 'ऑनलाईन शिक्षा' को, बेझिझक सहर्ष स्वागत करते हुए अपनाया और वह वर्तमान समय में हमारे जीवन का एक अभिन्न अंग बन गया।

ऑनलाईन शिक्षा का अर्थ :

'ऑनलाईन अध्यापन' में 'ऑनलाईन' का शाब्दिक अर्थ है - सक्रिय होना, जुड़े रहना, संपृक्त (तारस्थ) संपर्क मुक्त रहना। यदि इस शब्द की विस्तृत व्याख्या की जाए तो संगणक (कंप्यूटर) और अंतर्जाल के द्वारा संपर्क में आना। 'ऑनलाईन शिक्षा' शिक्षा का ऐसा माध्यम है जिसके द्वारा घर बैठे शिक्षक अंतर्जाल (इंटरनेट) के माध्यम से देश के किसी भी कोने या प्रांत से बच्चों को सर्वश्रेष्ठ शिक्षा प्रदान कर सकते हैं। इसमें विद्यार्थियों को न तो किसी श्यामपट (ब्लैक बोर्ड) के सामने बैठने की जरूरत है और न ही किसी वर्ग में। 'ऑनलाईन शिक्षा' में अध्यापक विविध माध्यमों जैसे - झूम, मिलनसेतु, टेलीग्राम, गूगल मीट और एडुसप्रिंट के द्वारा अपने 'अध्ययन-अध्यापन' प्रणाली को सरस एवं सजीव बनाता है। 'ऑनलाईन शिक्षा' शिक्षक एवं विद्यार्थी के बीच संपर्क सेतु का कार्य करता है।

‘ऑनलाइन शिक्षा’ क्या है ?

‘ऑनलाइन शिक्षा’ शिक्षा की नई रीति है जिसमें अंतर्जाल के माध्यम से संचार उपकरणों का उपयोग करके शिक्षक और शिक्षार्थी, आपस में वार्तालाप द्वारा किसी भी विषय का अध्ययन कर सकते हैं। घर बैठे ज्ञान साझा करने का यह अद्भुत ढंग है। इस प्रणाली में अध्ययन-अध्यापन करने वाले दोनों के पास संगणक (कंप्यूटर), भ्रमणध्वनी (मोबाईल) या लैपटॉप और अंतर्जाल का होना अनिवार्य है। शिक्षक और शिक्षार्थी पूर्व निर्धारित समय पर विभिन्न प्लेटफार्म के माध्यम से ऑनलाइन एक-दूसरे के सामने उपस्थित होकर विभिन्न विषयों का ज्ञानार्जन करते हैं। ऑनलाइन संसाधनों जैसे गूगल गेम्स, गूगल ए अर्थ, वेबसाइट, चित्र और वीडियो के माध्यम से ऑनलाइन पाठ को पढ़ाना रोचक एवं सरस हो गया है।

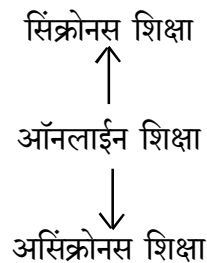
ऑनलाइन शिक्षा को निम्नलिखित नामों से भी जाना जाता है, जैसे ई-शिक्षा, आभासी शिक्षा, दूरस्थ शिक्षा, डिजिटल शिक्षा, वेब कक्षाएँ और इंटरनेट पर आधारित शिक्षा आदि।

ऑनलाइन शिक्षा ग्रहण करने के विभिन्न स्तर

- * यू-ट्यूब पर पहले से रिकॉर्डेड क्लास में सीखना, लिखित सामग्री ऑनलाइन पढ़ना
- * ऑनलाइन क्लास में लाइव सीखना
- * पॉवर प्वाइंट स्लाइड्स के माध्यम से सीखना

ऑनलाइन शिक्षा के प्रकार :

ऑनलाइन शिक्षा को मुख्यतः दो भागों में विभाजित किया जाता है।

सिंक्रोनस शिक्षा

‘सिंक्रोनस शिक्षा’ में शिक्षार्थी को एक ही समय पर शिक्षक द्वारा शिक्षा दी जाती है। इसे लाइव टेलीकास्ट लर्निंग भी कहा जाता है। सिंक्रोनस शिक्षा में लाइव ऑडियो और वीडियो कान्फ्रेंसिंग का उपयोग किया जाता है।

असिंक्रोनस शिक्षा

‘असिंक्रोनस शिक्षा’ में शिक्षार्थी अपनी इच्छानुसार शिक्षा प्राप्त करता है, क्योंकि इसमें सभी क्लास रिकॉर्डेड होते हैं।

ऑनलाइन शिक्षा के माध्यम से विद्यार्थी सक्रिय रहकर व्यक्तिगत रूप से अपने ज्ञान एवं क्षमताओं का स्वयं निर्माण करता है, जिसके परिणामस्वरूप वह कृती के माध्यम से सीखता है। ऑनलाइन शिक्षा से हम शिक्षा क्षेत्र में कई सारे सकारात्मक बदलाव ला सकते हैं। आज एक बटन दबाते ही ज्ञान का भंडार विद्यार्थी के सामने बैठे-बिठाए प्रस्तुत होता है। आज अंतर्जाल की कई सारी वेबसाइट्स से ज्ञान के दरवाजे खुले हैं।

ऑनलाइन अध्यापन समस्याएं एवं उपाय

शिक्षा ज्ञान रूपी प्रकाश का स्रोत है। शिक्षा, प्रकाश का वह स्रोत है जो जीवन के विभिन्न क्षेत्रों में हमारा सच्चा मार्ग प्रशस्त करता है। शिक्षा द्वारा हमारी शंकाओं का उन्मूलन एवं कठिनाइयों का निवारण होता है।

“ज्ञानं तृतीयं मनुजस्य नेत्रम्”

अर्थात् दो नेत्रों के देखने से जो अपूर्ण रह जाता है, वह विद्या रूपी तृतीय नेत्र से देखा जाता है। आज के बदलते परिवेश में तृतीय नेत्र अर्थात् ऑनलाइन शिक्षा। आज का युग विज्ञान एवं तकनीकी का युग है। २०१४ में मोदी जी का डिजिटल इंडिया प्रोग्राम और तकनीकी युग के इस आधुनिक दौर में ऑनलाइन शिक्षा हमारे जीवन का अहम हिस्सा बन गया है। ऑनलाइन शिक्षा अमीर और गरीब के बीच की खाई को और अधिक बढ़ाता है। अब सरकार के निर्देशानुसार शिक्षक बच्चों को घर से ऑनलाइन पढ़ा रहे हैं ताकि बच्चों की शिक्षा में बाधा ना पड़े। ऑनलाइन शिक्षा एक ऐसी प्रणाली है, जहाँ शिक्षक विभिन्न प्रकार के प्लेटफार्मों का उपयोग कर शिक्षा को आसान बना देते हैं। जब विद्यार्थी प्रत्यक्ष रूप से ऑनलाइन शिक्षा का उपयोग करने लगे तब ज्ञात हुआ ‘दूर के ढोल सुहावने’ लगते हैं, जिसके परिणामस्वरूप ऑनलाइन शिक्षा में समस्याएँ दृष्टिगोचर होने लगी हैं।

ऑनलाइन अध्यापनातील समस्या

निश्चित क्षमता का नेटवर्क

ऑनलाइन शिक्षा के लिए नेटवर्क का होना नितांत आवश्यक है। कंप्यूटर में कनेक्शन हेतु एक निश्चित क्षमता का नेटवर्क बंड विड्थ आवश्यक होता है, जिससे वेब कॉन्फ्रेंसिंग सुगम हो जाता है। कम क्षमता की बंड विड्थ क्षमता से इंटरनेट कनेक्शन स्थापित करने में समस्याएँ उत्पन्न हो सकती हैं। साथ ही एक वेब सर्वर भी आवश्यक है।

वैज्ञानिक प्रयोगों के दिग्दर्शन

विज्ञान के विकास में प्रयोगों की विज्ञान निर्णायक है। इसमें शिक्षक की भूमिका अहम होती है। विद्यालयों में विज्ञान प्रयोगशाला वह स्थान है, जहाँ उपयुक्त अभिव्यक्ति एवं निर्धारित प्रयोगों के समुच्चय

को सुव्यवस्थित ढंग से संपन्न करके प्रायोगिक कौशल को सीखा जाता है। किसी विद्यार्थी द्वारा प्रयोगों को अपने हाथों से स्वयं संपन्न करना मात्र रोमांचित करने वाला अनुभव ही नहीं है परंतु इन्हें करके सीखना अपरिहार्य होने के कारण बहुत महत्वपूर्ण भी है। इससे विज्ञान की धारणाओं को समझने में आसानी होती है, उपर्युक्त बातें ऑनलाइन क्लास में संभव नहीं हैं। उदाहरण, चूने के पत्थर को (CaCO_3) को गर्म करने पर उसका अपघटन होकर कैल्शियम ऑक्साइड और कार्बन डाइऑक्साइड गैस तैयार होती है। यह कार्बन डाइऑक्साइड गैस चूने के पानी में प्रवाहित करने पर अधुलनशील सफेद रंग का कैल्शियम कार्बोनेट तैयार होता है, इसके कारण चूने का पानी दूधिया होता है, परंतु कुछ समय बाद दूधिया रंग पुनः पानी हो जाता है। ऑनलाइन क्लास में यह निरीक्षण करना बहुत ही मुश्किल होता है।

अतः वैज्ञानिक प्रयोगों के लिए प्रयोगशाला और शिक्षक का निरीक्षण अत्यंत आवश्यक है।

खेलकूद या शारीरिक गतिविधियों में समस्या

विद्यार्थी के संपूर्ण व्यक्तित्व विकास के लिए खेलकूद या शारीरिक गतिविधियों में प्रतिभाग आवश्यक है। ऑनलाइन कक्षा में विद्यार्थी शारीरिक गतिविधियों में भाग लेते हैं, किंतु शारीरिक गतिविधियों का प्रदर्शन नहीं करते हैं। ऑनलाइन कक्षा में सभी विद्यार्थियों का निरीक्षण और मार्गदर्शन भी असंभव है।

कंप्यूटर पर आधारित खेलकूद गतिविधियों में प्रतिभाग करने से मानसिक विकास तो होता है परंतु शारीरिक विकास के लिए मैदानिक गतिविधियाँ आवश्यक हैं, जो कि ऑनलाइन कक्षा में संभव नहीं हैं।

संगीत की ऑनलाइन कक्षा

संगीत की ऑनलाइन कक्षा में विद्यार्थियों को संगीत के सात स्वरों से परिचय कराया जा सकता है।

संगीत के वाद्य यंत्र जैसे – सितार, गिटार, तबला और हारमोनियम इत्यादि वाद्य यंत्रों को ऑनलाईन कक्षा में दिखाया जा सकता है, लेकिन सिखाया नहीं जा सकता।

संगीत के वाद्ययंत्रों को सीखने के लिए विद्यार्थियों के पास प्रत्यक्ष रूप से सितार और गिटार के साथ-साथ शिक्षक का भी उपस्थित होना अतिआवश्यक है। शिक्षक का मार्गदर्शन संगीत की कक्षा के लिए बहुत ही महत्वपूर्ण है। विद्यार्थी किसी भी वस्तु को जब प्रत्यक्ष रूप से देखता है तो वह ८०% सीखता है।

डिजिटल डिवाइस की अनुपलब्धता

ऑनलाईन शिक्षा में विद्यार्थियों के पास डिजिटल डिवाइस का न होना एक गंभीर समस्या है। डिजिटल डिवाइस के आभाव में हम ऑनलाईन शिक्षा की कल्पना भी नहीं कर सकते। भारत में व्याप्त गरीबी के कारण ज्यादा लोगों के पास बुनियादी सुविधाएँ नहीं होने के कारण ऑनलाईन शिक्षा ग्रहण करने में विद्यार्थियों को समस्याओं का सामना करना पड़ता है। ऑनलाईन शिक्षा के लिए महंगे संगणक, स्मार्ट फोन और अंतर्जाल की आवश्यकता होती है।

गरीबी और अज्ञानता

जमीनी हकीकत कागजी कार्रवाई के बिल्कुल विपरीत है। इस ऑनलाईन शिक्षा ने गरीब बच्चों और अमीर बच्चों के बीच एक खाई खड़ी कर दी है। अधिकतर परिषदीय और राजकीय इंटर कॉलेजों के अलावा अन्य माध्यमिक स्कूलों में ग्रामीण स्तर के बच्चे शिक्षा प्राप्त करने के लिए दाखिला लेते हैं। अधिकतर बच्चे गरीब परिवारों से ताल्लुक रखते हैं। इन परिवारों में बच्चों के माता-पिता इतने पढ़े-लिखे नहीं हैं कि वे अपने बच्चों को ऑनलाईन शिक्षा के बारे में बताने में सक्षम हों। परिणामस्वरूप गरीब परिवार

के बच्चे सक्षम परिवार के बच्चों के सामने अपने आप को असहाय महसूस करते हैं।

दूसरा पहलू यह है कि ऑनलाईन पढ़ाई में अभी तक २० से २५ फीसदी बच्चे ही व्हाट्सएप ग्रुपसे जुड़े हैं। मिर्जा मंगला के गोविंद कहते हैं कि उनके पास एंड्राइड मोबाईल तो है लेकिन वह खेती के कामसे अधिकतर समय घर से बाहर ही रहते हैं। ऐसे में बच्चे ऑनलाईन पढ़ाई से वंचित रह जाते हैं।

व्यवहारिक शिक्षा का आभाव

व्यवहारिक अनुभव को शिक्षा की दृष्टि से बहुत महत्वपूर्ण माना जाता है। बिना व्यवहारिक ज्ञान के केवल किताबी ज्ञान से आप कोई भी काम कुशलतापूर्वक नहीं कर सकते। ऑनलाईन शिक्षा में अधिकतर व्यवहारिक अनुभव का अभाव है। ऑनलाईन शिक्षा में एनिमेटेड वीडियो और अभ्यास वीडियो का उपयोग किया जाता है। इसके विपरीत विद्यालय में शिक्षक भौतिक वस्तुओं का उपयोग करके विद्यार्थियों को पढ़ाते हैं, यह व्यवहारिक स्पर्श, गहरी समझ और अध्ययन में विशेष रुचि उत्पन्न करता है। ऑनलाईन शिक्षा में व्यवहारिक ज्ञान की सदैव अनुपस्थिति होती है।

ऑनलाईन शिक्षा और एकाकीपन

जैसा कि सर्व विदित है- घर बच्चों की प्रथम कक्षा और माँ उसकी प्रथम शिक्षिका होती है। आज ऑनलाईन शिक्षा विद्यार्थी घर बैठकर ही ग्रहण करते हैं, लेकिन वह बच्चों में एकाकीपन को बढ़ावा देती है, परिणामस्वरूप विद्यार्थियों में सामाजिक गुणों का विकास नहीं हो पाता। विद्यार्थियों को समाज से समायोजन करने में समस्याओं का सामना करना पड़ता है। इस एकाकीपन के कारण विद्यार्थी निष्क्रिय ही नहीं रहते बल्कि वह उनकी अधिगम क्षमता को भी प्रभावित करता है।

उदाहरण में बच्चे ऐसे क्रिकेट खिलाड़ी की तरह होते हैं जिसमें बल्ले से गेंद को हिट करके रन बनाने की क्षमता तो है, लेकिन उन्हें एक टूटा हुआ बल्ला दे दिया गया है। इस वजह से वे अपनी क्षमता का प्रदर्शन नहीं कर पा रहे हैं।

बार-बार शिक्षकों का परिवर्तन

ऑनलाइन ज्ञान की जानकारी युक्त शिक्षक को इस कार्य हेतु नियुक्त करना आवश्यक होता है, क्योंकि वह विद्यार्थियों को उनके स्तर के अनुकूल प्रकरण अथवा विषयवस्तु के अध्ययन में मददगार की भूमिका में रहता है। बार-बार शिक्षक को परिवर्तित करने से विद्यार्थियों को कुछ चर्चा व विषयवस्तु से जुड़ने में और समझने में दिक्कतों का सामना करना पड़ सकता है इससे पाठ्यक्रम भी अपूर्ण रहने का खतरा अधिक रहता है।

खर्चीली तकनीकी

ऑनलाइन शिक्षा एक समय आधारित एवं खर्चीली तकनीकी है। अधिकतर शिक्षा संस्थानों में इतने संगणक नहीं होते हैं कि प्रत्येक विद्यार्थी पृथक् रूप से कंप्यूटर पर अभ्यास एवं अपना कार्य कर सके। इसके साथ-साथ वेब सर्फिंग में भी सामान्यतः काफी समय लगता है।

यदि एक ही परिवार में दो बच्चे पढ़नेवाले हैं तो बड़ी समस्या खड़ी हो जाती है क्योंकि दोनों बच्चों को अलग-अलग स्मार्टफोन की जरूरत पड़ती है इसलिए ऑनलाइन शिक्षा खर्चीली तकनीकी है।

बिजली (इलेक्ट्रिसिटी) की समस्या

गांवों का देश अर्थात भारतवर्ष!

भारतवर्ष के कई गांवों में आज भी बिजली की सुविधा नहीं है, इसलिए वहाँ पर अंतर्जाल होने की संभावना बहुत कम है। ऑनलाइन शिक्षा के लिए सबसे मुख्य और अहम भूमिका विद्युत और

अंतर्जाल की होती है। ऐसी जगहों पर ऑनलाइन शिक्षा की कल्पना कर ही नहीं सकते। विद्युत के बार-बार आने जाने से वर्ग अनवरत रूप से सक्रिय नहीं रहता परिणामस्वरूप ऑनलाइन शिक्षा में बाधा उत्पन्न होती है।

अंतर्जाल की उपलब्धता और कनेक्टिविटी

सुदूर ग्रामीण क्षेत्रों में अंतर्जाल की उपलब्धता और कनेक्टिविटी नहीं होती है, जिसके कारण ऑनलाइन शिक्षा संभव नहीं है। ऑनलाइन शिक्षा के लिए अंतर्जाल का होना अनिवार्य है, जिसके द्वारा विद्यार्थी शिक्षक के संपर्क में आते हैं और ज्ञानार्जन करते हैं।

मानसिक तनाव संबंधी समस्या

‘अति सर्वत्र वर्जयेत’ अर्थात किसी भी चीज का हृद से ज्यादा उपयोग करना स्वास्थ्य संबंधी समस्याओं को जन्म देता है। वर्तमानकाल में विद्यार्थी भ्रमणध्वनि, दूरदर्शन और अंतर्जाल आदि आधुनिक तकनीकी के अधीन हो गए हैं। वर्तमान समाज में विद्यार्थी की यह समस्या बन गई है कि वे २४ घंटे भ्रमणध्वनी के मोहजाल में डूबे रहने के कारण पुस्तकों से दूर हो गए। भ्रमणध्वनि उनके जीवन का हिस्सा बन गया परिणामस्वरूप वह मानसिक तनाव को निमंत्रण देता है। उससे कमरदर्द एवं पीठ दर्द भी होता है।

बच्चों के तन-मन पर देखो रेडिएशन का पहरा है। किसको अपना दर्द बताए जुर्रम बढ़त गहरा है।

अरविंद सिंहानिया

प्रशिक्षण की व्यवस्था

ऑनलाइन शिक्षा में शिक्षक एवं शिक्षार्थी दोनों को प्रशिक्षण देने की व्यवस्था करनी चाहिए। प्रशिक्षण के अभाव में वे ऑनलाइन शिक्षण प्रक्रिया का संचालन सुचारू रूप से नहीं कर पाते। इसके साथ ही अनुभव के द्वारा भी संगणक पर कार्य करने की दक्षता में वृद्धि होती है।

प्लेस्टोर से ऑप डाउनलोड करना, लॉग इन करना, पासवर्ड बनाना और वेबसाइट पर जाकर अपने विषयांश को ढूँढना इत्यादि के बारे में उन्हें पूरी जानकारी प्रशिक्षण के दौरान देनी चाहिए। बिना प्रशिक्षण के ऑनलाईन शिक्षा पंगु सिद्ध हो सकती है।

नेत्र दृष्टि/नजर कमजोर

ऑनलाईन शिक्षा जहाँ एक ओर उन्हें शिक्षा प्रदान करने में कारगर है, वहीं दूसरी ओर वह नजर को कमजोर कर देती है। प्रपट्ट का ज्यादा उपयोग करने पर आखों में ड्राइनेस आती है। नजर कमजोर होने का सीधा संबंध कंप्यूटर या लैपटॉप का अधिकांश समय तक प्रयोग करने से है। अतः ऑनलाईन शिक्षा हमारे नेत्रपटल को कमजोर बना देती है। ऑनलाईन शिक्षा में विद्यार्थी को बहुत सीमित मात्रा में ही पृष्ठपोषण प्राप्त होता है। विद्यार्थियों को अपनी गलतियों का पता नहीं चलता।

इससे अच्छा है बच्चों तक पुस्तकें पहुंचाई जाए। जल्दी से ये ऑनलाईन शिक्षा रूकवाई जाए। वरना उसके दुष्परिणामों को झेल नहीं पायेंगे हम। अपने ही बच्चों के संग में खेल नहीं पायेंगे हम।

अरविंद सिंहानिया

अतः ऑनलाईन शिक्षा से हमारा ज्ञान अद्व्यतन रहता है। श्रम, समय और आर्थिक बचत बड़े पैमाने पर होती है। इसके बावजूद भी ऑनलाईन शिक्षा में बहुत सी समस्याओं का सामना करना पड़ता है। इन समस्याओं को दूर करने के लिए हमें विचारविमर्श और सूझ-बूझ के द्वारा कुछ उपाय ढूँढने होंगे जो अग्रलिखित है।

ऑनलाईन शिक्षा को सर्वश्रेष्ठ बनाने के उपाय

वर्तमान में लगभग सभी परिषदीय विद्यालय और माध्यमिक विद्यालयों ने ऑनलाईन शिक्षा के माध्यम से ज्ञानगंगा की धारा घर-घर तक पहुँचाने का

बीड़ा उठाया। लेकिन हमारे देश में अभी भी ऑनलाईन शिक्षा प्रारंभिक अवस्था में ही है। इस प्रणाली को सर्वश्रेष्ठ बनाने के लिए कुछ उपाय करने होंगे जो अग्रलिखित है।

डिजिटल डिवाइस की उपलब्धता

जिन विद्यार्थियों के पास डिजिटल डिवाइस की कमी है, ऐसे छात्रों को विभिन्न समाजसेवी संस्थाएँ, चैरिटी संगठनों, के माध्यम से आर्थिक सहायता करके उन्हें डिजिटल माध्यम से डिवाइस उपलब्ध कराने चाहिए। डिजिटल डिवाइस की उपलब्धता ऑनलाईन शिक्षा की समस्या को कम कर सकती है। इससे ऑनलाईन शिक्षा सार्थक एवं कारगर सिद्ध हो सकती है।

ऑफलाईन ई-कंटेंट

जिन क्षेत्रों में अंतर्जाल की कनेक्टिविटी असंभव है, ऐसे भागों में ऑफलाईन ई-कंटेंट विद्यार्थियों को उपलब्ध कराना चाहिए, जिससे वे अंतर्जाल न होने पर उनका प्रयोग करके शिक्षा ग्रहण कर सकते हैं और उनका अध्ययन अनवरत रूप से चलता रहेगा।

मातृभाषा में अध्ययन सामग्री

ऑनलाईन शिक्षा में अध्ययन सामग्री बच्चों की मातृभाषा में उपलब्ध होनी चाहिए। इससे उन्हें आसानी से अध्ययन सामग्री उपलब्ध होने के साथ-साथ समझने में भी सहायता मिलेगी। विद्यार्थी अध्ययन सामग्री को पढ़ते हैं और उसे पूरी तरह समझते हैं। उनको ऑनलाईन शिक्षा के प्रति रुचि उत्पन्न होती है।

ऑनलाईन लर्निंग पोर्टल

ऑनलाईन शिक्षा को प्रोत्साहित करने के लिए सरकार को ठोस कदम उठाना चाहिए। सरकार ने एक ऑनलाईन लर्निंग पोर्टल का शुभारंभ किया है। STUDY WEBS OF ACTIVE LEARNING FOR YOUNG ASPIRING MINDS (SWAYAM)

इसके माध्यम से लोगो को डिजिटली शिक्षित किया जा रहा है। इस पोर्टल पर कक्षा ९वीं से लेकर स्नातकोत्तर तक के कोर्स निःशुल्क उपलब्ध है।

भारतनेट योजना २०११

भारत में “भारत नेट” योजना का प्रारंभ २०१० में हुआ जिसका उद्देश्य भारत के करीब २.५ लाख ग्राम पंचायतों में इंटरनेट सेवा उपलब्ध कराना था। यदि भारत नेट योजना सुचारू रूप से चल जाए तो ऑनलाइन शिक्षा में इसका लाभ अवश्य मिलेगा।

इसके अलावा ऑनलाइन शिक्षा को बढ़ावा देने के लिए, ‘ई-बस्ता’, ‘डिजिटल इंडिया’, ‘पढ़े भारत’ ‘ऑनलाइन नेशनल डिजिटल लायब्रेरी’, जैसे अभियानों को प्रारंभ करना होगा। इन सभी योजनाओं के बारे में जानकारी जन-जन तक पहुंचाने के लिए सरकार को एक अभियान के तहत कार्य करना होगा।

ऑनलाइन शिक्षा और इंफ्रास्ट्रक्चर

भारत जैसे विकासशील देश में कोरोना काल से पहले ऑनलाइन शिक्षा को इतना महत्व नहीं दिया जाता था। इसलिए शिक्षण संस्थाओं के पास ऑनलाइन शिक्षा के लिए कोई इंफ्रास्ट्रक्चर नहीं था। यदि ऑनलाइन शिक्षा को सुचारू रूप से चलाना है और इसके सर्वश्रेष्ठ परिणाम देखने हैं तो धीरे-धीरे ही सही लेकिन पूर्ण रूप से आधुनिक इंफ्रास्ट्रक्चर को विकसित करना ही पड़ेगा।

अंतर्जाल और विद्युत की व्यवस्था

भारत की लगभग ६६% जनसंख्या गांवों में निवास करती है। कुछ गांवों तक इंटरनेट नेटवर्क पहुंच गया है अपितु अधिकतर गांवों या दूरदराज के क्षेत्रों में इंटरनेट की उपलब्धता नहीं है अगर इंटरनेट सुविधा उपलब्ध भी है तो सिमल बहुत कमजोर होते हैं, जिसकी वजह से इंटरनेट एक्सेस ढंग से नहीं हो पाता है जो बच्चों की ऑनलाइन शिक्षा में सबसे बड़ी बाधा है।

सरकार को सबसे पहले गांव-गांव तक व सुदूर सीमावर्ती क्षेत्रों तक इंटरनेट नेटवर्क को पहुंचाने के लिए ठोस कदम उठाना होगा ताकि बच्चे बिना किसी बाधा के पढ़ाई कर सकें। स्वतंत्रता के लगभग ८४ वर्षों के बाद भी भारत के बहुत से गांव बिजली के पहुंच से अछूते हैं। बिना बिजली के कंप्यूटर, लैपटॉप या मोबाइल चल नहीं सकता इसलिए बिजली गांव-गांव तक पहुंचाकर ऑनलाइन शिक्षा को मजबूती प्रदान कर सकते हैं।

शिक्षकों को तकनीकी प्रशिक्षण

शिक्षक पूरी शिक्षा व्यवस्था की रीढ़ की हड्डी है। इसलिए शिक्षकों को उचित तकनीकी प्रशिक्षण दिया जाय। उन्हें नये डिजिटल उपकरणों व माध्यमों का उपयोग करना सिखाया जाए। शिक्षकोंको लैपटॉप आदि प्रदान किया जाए। अगर ऐसा संभव हो पाया तो यह ऑनलाइन शिक्षा की सर्वश्रेष्ठता में मील का पत्थर साबित होगा।

जब शिक्षक पूर्ण रूप से तकनीकी प्रशिक्षण द्वारा प्रशिक्षित होंगे तो उनकी समस्याएँ कम होंगी और विद्यार्थी को वह अच्छे से शिक्षण देंगे, तभी ऑनलाइन सार्थक सिद्ध होगी।

सरकारी विद्यालयों में भौतिक सुविधाओं का अभाव

अधिकतर सरकारी विद्यालयों में स्मार्ट क्लास, ई-बोर्ड, कंप्यूटर, प्रिंटर और इंटरनेट कनेक्शन भी नहीं है जहाँ पर बच्चों को कंप्यूटर और इंटरनेट का बेसिक ज्ञान भी दिया जा सके। अगर ऑनलाइन एज्युकेशन को सफल बनाना है तो सभी सरकारी विद्यालयों को, इंटरनेट कनेक्शन व कंप्यूटर सुविधाओं से सुसज्जित करना पड़ेगा।

आर्थिक सहायता

आर्थिक रूप से कमजोर परिवारों के बच्चों के पास ऑनलाइन शिक्षा के लिए जरूरी उपकरण जैसे मोबाईल, इंटरनेट कनेक्शन, कंप्यूटर या लैपटॉप नहीं होते हैं। कुछ परिवार ऐसे भी हैं जिनके पास सिर्फ एक मोबाईल फोन होता है और घर में पढ़नेवाले दो या दो से अधिक बच्चे होते हैं। ऐसे में एक ही समय में ऑनलाइन शिक्षा ग्रहण करने में समस्या उत्पन्न होती है। अतः ऐसे परिवारों को विभिन्न समाजसेवी संस्थाएँ तथा सरकार की तरफ से कुछ आर्थिक सहायता प्रदान करनी चाहिए। इससे ऑनलाइन शिक्षा का उद्देश्य साध्य होगा।

स्वास्थ्य संबंधी दिशा – निर्देश

ऑनलाइन शिक्षा में विद्यार्थी २४ घंटे मोबाईल कंप्यूटर और लैपटॉप के मोहजाल में डूबे रहने के कारण पुस्तकों से दूर हो गए। इसका बच्चों के शारीरिक एवं मानसिक स्वास्थ्य पर भी बुरा असर पड़ रहा है। बच्चों के स्वास्थ्य को ध्यान में रखते हुए विभिन्न प्रकार के दिशा-निर्देश जारी किए गए हैं जिनको अपनाकर स्वास्थ्य संबंधी समस्याओं को कम किया जा सकता है।

जागरूकता का प्रसार

कोरोना आपदा के वक्त दूरदर्शन के माध्यम से सरकारी स्कूलों के बच्चों को शिक्षा दी जा रही थी। हालांकि यह प्रोग्राम सीमित समय के लिए क्रियान्वित किया गया था। लेकिन इस तरह के कार्यक्रमों का और अधिक मात्रा में संचालन किया जाना चाहिए जिससे ऑनलाइन एज्युकेशन और अधिक बेहतर हो सकता है।

ऑनलाइन एज्युकेशन को दूरस्थ शिक्षा (Distance learning) के लिए सबसे बेहतर माना गया है। हाल में ही सरकारने एक महत्वपूर्ण फैसला लिया है। जिसमें छात्र अपने नियमित डिग्री कोर्स के साथ-साथ किसी डिस्टेंस लर्निंग एजुकेशन संस्थान या ऑनलाइन एजुकेशन से

दूसरी डिग्री ले सकते हैं, जो ऑनलाइन शिक्षा को प्रोत्साहित करने का सरल एवं उत्तम तरीका है।

इस समय भारत में लगभग ४०% लोग ही इंटरनेट का इस्तेमाल कर रहे हैं। इसमें भी युवाओं की संख्या ज्यादा है। इसे १००% पहुंचाना बहुत बड़ी चुनौती है।

ऑनलाइन शिक्षा को प्रोत्साहित करने के लिए सरकार दीर्घकालिक उपाय करने पर विचार कर रही है जिसके तहत अगले पांच वर्षों में देश के लगभग ४०% कॉलेजों और विश्वविद्यालय के छात्रों को लैपटॉप या टैबलेट वितरित किये जाएंगे लेकिन 'ऑनलाइन शिक्षा' को सफल बनाना है तो इसे १००% छात्रों तक पहुंचाना आवश्यक है।

उपसंहार

भारत जैसे विकासशील देश में संसाधनों की कमी से ऑनलाइन शिक्षा पूर्ण रूप में सफलता की कसौटी पर खरी नहीं उतरती। ऑनलाइन शिक्षा गरीब एवं अमीर के बीच एक खाई का निर्माण करती है। ऑनलाइन शिक्षा के लिए इंटरनेट, मोबाईल लैपटॉप और बिजली का होना नितांत आवश्यक है।

आज तक विद्यार्थी केवल हाथ में पुस्तक लेकर ज्ञान प्राप्त कर सकते थे परंतु आज एक बटन दबाते ही ज्ञान का भंडार उसके सामने बैठे-बिठाए प्रस्तुत होता है।

ऑनलाइन शिक्षा से हमारा ज्ञान अद्यतन रहता है। समय और श्रम की बचत होती है। उज्ज्वल भारत तथा उज्ज्वल भविष्य के लिए सभी को ऑनलाइन शिक्षा का उपयोग करना चाहिए।

 लेखक गेली ३ वर्ष के. जे.

खिलनानी हायस्कूल रोशे अध्यापक

महणून कार्यरत आहेत.

E mail : palj698@gmail.com

बदलत्या शैक्षणिक प्रवाहासाठी प्रशिक्षण

संजय बारी, जळगाव : ९४२००८४८२३
(राज्यस्तरीय निबंध स्पर्धा विजेता क्रमांक - २)

अध्ययन-अध्यापन प्रक्रिया दर्जेदार होण्यासाठी शिक्षकाचे योगदान महत्त्वाचे आहे. अध्यापन अधिकाधिक परिणामकारक होण्यासाठी शिक्षक सक्षम असायला हवा. त्याचे ज्ञान अद्ययावत व कालसुसंगत असायला हवे. अध्ययन-अध्यापन या सतत प्रवाही असणाऱ्या प्रक्रियेमध्ये शिक्षकांच्या अनुभवाचा इतरांना उपयोग होण्यासाठी व स्वतः शिक्षकाला या प्रवाहातील बदलांची माहिती होण्यासाठी प्रशिक्षणाची आवश्यकता कशी आहे व त्याचा उपयोग काय हे लेखक या लेखातून सांगत आहे.

'The best way to predict the future is to create it.' हे विधान वर्तमानात करावयाच्या नेमक्या कृतीवर भर देणारे आहे. संपन्न आणि समृद्ध भविष्याची ग्वाही जशी प्रत्यक्ष कृतीत आहे तीच ती आशयसमृद्ध, व्यवहार कुशल, कौशल्याधिष्ठित शिक्षणात आहे. शिक्षण कशासाठी? असा प्रश्न जेव्हा उपस्थित केला जातो तेव्हा ज्ञानासाठी असेच उत्तर दिले जाते. ज्ञान कशासाठी? या प्रश्नाच्या उत्तरात सुख-समृद्धीसाठी, अशी अपेक्षा असतेच. एका संस्कृत श्लोकामध्ये हेच तर मांडले आहे -

**विद्या ददाति विनयं विनयाद याति पात्रताम्।
पात्रत्वात् धनमाप्नोति धनात् धर्मं ततः सुखम्॥**

विद्येचा-ज्ञानाचा पर्यायाने शिक्षणाचा संबंध सुखाशी जोडला गेला आहे. मग सुखाच्या परिभाषा काळानुरूप बदलत गेल्या आहेत. त्याच तत्त्वानुसार शिक्षणात, शिक्षणक्रमात, शिक्षण पद्धतीत, एकूणच शिक्षण प्रक्रियेतदेखील काळानुरूप बदल होणे अपरिहार्य होते-आहे-असेल. शिक्षण ही निरंतर चालणारी प्रक्रिया आहे. तसेच ती अखंडपणे बदलत जाणारी प्रक्रियादेखील आहे. औपचारिक शिक्षणाचा संबंध सरळ सरळ शाळा, शिक्षक, अभ्यासक्रम यांच्याशी आहे. अखंडपणे बदलत जाणाऱ्या या प्रक्रियेत मग शाळा, शिक्षक, अभ्यासक्रम, पाठ्यक्रम, पुस्तके बदलणे हे क्रमप्राप्त

आहे. यातील भौतिक बाबी जशा बदलाव्या-अद्ययावत कराव्या लागत असतात तसाच या प्रक्रियेतील महत्त्वाचा घटक असलेला शिक्षक हादेखील बदलला-अद्ययावत झाला पाहिजेच. शिक्षकातील या अपेक्षित बदलासाठी आवश्यकता आहे ती प्रशिक्षणांची!

शैक्षणिक प्रवाह

शिक्षण प्रणाली आखताना विद्यार्थी हा चांगला नागरिक बनाव, त्याला विज्ञाननिष्ठ व अखंड ज्ञानलालसा असावी ही अंतिम उद्दिष्टे जरी कायम समान असली तरी कालपरत्वे त्यात काही बदल घडून येतात, नवी प्रणाली उदयास येते. शिक्षणप्रणालीमध्ये विषयांची संख्या, आशयाची मांडणी, अध्यापन पद्धती, अध्ययन तंत्र, उपक्रम यांमध्ये काळानुरूप व गरजेनुसार सतत बदल झालेले आहेत, भविष्यातही होत राहतील. शिक्षणातील हेच बदल प्रवाह म्हणून ओळखले जातात. काळानुरूप व गरजांनुरूप उदयास आलेले हे प्रवाह तत्कालीन शिक्षण व्यवस्थेवर परिणाम करतात. उद्दिष्टांप्रत पोहचणारे परिणाम सकारात्मक गटात मोडतात तर अभिप्रेत अशी उद्दिष्टे गाठण्यात अपयश आल्यास ती प्रणाली-तो प्रवाह बाद होऊन त्याची जागा नवा प्रवाह घेत असतो. भारताचा विचार केला असता एक संपन्न असा प्राचीन वारसा या देशाला लाभलेला आहे. जगातील प्राचीन संस्कृतींपैकी एक

असणाऱ्या या देशात प्राचीन काळी शिक्षणाचा समृद्ध वारसा होता-ठेवा होता. वैदिक संस्कृती म्हणून ओळखल्या जाणाऱ्या या संस्कृतीतील वैदिक शिक्षण ही एक संपन्न-समृद्ध-अत्युच्च शिखरावर असणारी शिक्षण प्रणाली होती.

वैदिक शिक्षण प्रवाह

वेद, उपनिषदे यांचा अंतर्भाव असणाऱ्या या शिक्षण पद्धतीत चार वेद प्रमुख मानले गेले होते. ऋग्वेद, सामवेद, अथर्ववेद आणि यजुर्वेद या चारही वेदांमध्ये सृष्टीतील सर्व क्षेत्रांचे ज्ञान सामावले होते. वेद हे अपौरुषेय असल्याने त्यातील मांडलेल्या संकल्पना, शास्त्र, तत्त्व हे अंतिम व शाश्वत मानले जात असे. सर्वांना शिक्षण, आवडीनुसार शिक्षण, जीवन कौशल्यांचे शिक्षण अशी आदर्श शिक्षण प्रणाली होती. अत्री, भारद्वाज यांसारख्या अनेक विद्वान ऋषींप्रमाणेच मैत्रेयी, गार्गी यांसारख्या अनेक विदुषी याच काळात होत्या. ज्यांनी शास्त्रांमध्ये उच्च प्रतीचे योगदान दिल्याचे प्राचीन ग्रंथ सांगतात. याच वेदांचा पुढे पाश्चिमात्य विद्वानांनी अभ्यास करून अनेकविध शास्त्रांमध्ये भर घातली असल्याचे सर्वश्रुत आहे. हा काळ भारतीय शिक्षणाचा संपन्न काळ होता. ऋषिसत्ता असणारा हा काळ आणि ही शिक्षण प्रणाली सर्वश्रेष्ठ असल्याचे संबोधले जाते. ही “गुरुकुल शिक्षण पद्धती” म्हणून ओळखली जाणारी प्रणाली होय.

बुद्धकालीन शिक्षण प्रवाह

शिक्षणामध्ये धर्मातील अवडंबराचा अतिरेक झाल्याने, दुःख हे केंद्रस्थानी मानून त्यावर विजय प्राप्त करण्याचा मार्ग सुचवत अष्टांग मार्गाचा अवलंब करण्यास शिकवणारा हा प्रवाह विहारातून समाजापर्यंत पोहोचवला गेला. ध्यान, त्याग, सत्संग, कलोपासना, शास्त्रांची मीमांसा याला महत्त्व असणाऱ्या या काळाला शिक्षणाचा सुवर्णकाळदेखील म्हटले जाते. देशोदेशीचे विद्वान अध्ययनासाठी भारतात येत असत.

स्वातंत्र्यपूर्व काळातील शिक्षण प्रवाह

दळणवळणाची नवनवी साधने उदयास आली तशी विविध देशांमध्ये विविध कारणांसाठी प्रवास सुरू झाला. याचाच भाग म्हणून १६व्या शतकात डच, फ्रेंच, पोर्तुगीज आणि इंग्रज भारतात आले. त्यांनी त्यांच्या कारभाराच्या सोईची शिक्षणपद्धती येथे सुरू केली. या काळात विशिष्ट वर्गापुरते मर्यादित असलेले शिक्षण समाजातल्या अनेक घटकांपर्यंत पोहोचले.

स्वातंत्र्योत्तर काळातील शिक्षण प्रवाह

१९४७ ला भारत परकीय जोखडातून मुक्त झाल्यानंतर प्रारंभी पायाभूत सुविधांवर अधिक भर दिला गेल्याने स्वतंत्र भारताचे पहिले राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण १९८६ साली आले. दरम्यानच्या काळात विविध आयोगांमार्फत भारतीय शिक्षण व्यवस्थेला योग्य असे शिक्षण देण्याचा प्रयत्न झाला होता. विविध स्तरावरील शिक्षणाची पुनर्रचना करणाऱ्या १९८६ च्या धोरणाची ध्येये ही राष्ट्रीय गरजांशी निगडित होती. समाजास उपयुक्त असे ज्ञान व कौशल्ये पुरवणे, शिक्षणाच्या कक्षेत अधिकाधिक लोकांना आणणे, व्यक्तीच्या क्षमतांचा पूर्ण विकास करण्याची संधी देणे, सर्जनशीलतेवर भर देणे, मानवी मनाच्या कक्षेत नवीन ज्ञान आणणे इत्यादी राष्ट्रीय ध्येये या धोरणाची होती. ही ध्येये साध्य करण्यासाठी प्रशिक्षित शिक्षक तयार करणे, यावर भर देण्यात आला होता.

१९९२ साली पुनर्रचित राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण मांडण्यात आले. यात समानतेसाठी शिक्षण, तांत्रिक व व्यवस्थापकीय शिक्षण, शिक्षक प्रशिक्षण, शिक्षणाचे व्यवस्थापन यासारख्या काही ठळक शिफारशी होत्या. या धोरणाने अधिकाधिक घटकांपर्यंत शिक्षण नेण्याचा प्रयत्न या काळात झाला.

पूर्वीच्या राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणांच्या यशापयशाचा विचार करून राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २००० मांडण्यात आले. सर्वंकष अभ्यासक्रम, २१व्या

शतकाची आव्हाने पेलण्यास सक्षम नागरिक घडविणारा अभ्यासक्रम, व्यवसायशिक्षण, मूल्यशिक्षण, अभ्यासक्रमातील लवचिकता अशी काहीशी वैशिष्ट्ये असणाऱ्या या धोरणात शिक्षकांच्या सेवापूर्व, सेवाकाळातील प्रशिक्षणांवर जोर देण्यात आला व प्रशिक्षणे अनिवार्य करण्यात आली. २००५ च्या राष्ट्रीय अभ्यासक्रम आराखड्यात या आणि याआधीच्या धोरणांची पुनर्रचना करण्यात येऊन शिक्षण अधिक जीवनाभिमुख करण्याचा प्रयत्न झाला. ४ मार्गदर्शक तत्त्वे - ज्ञानाचे नाते शाळेबाहेरील जीवनाशी जोडणे, शिकणे हे घोकंपट्टीपासून फारकत घेईल याची खात्री करणे, पाठ्यपुस्तकांच्या पलीकडे जाणारा समृद्ध अभ्यासक्रम आणि परीक्षा जास्त लवचीक करणे व त्या वर्गातील नित्य जीवनाचा भाग बनविणे या तत्त्वांचा यात अवलंब करण्यात आला.

डॉ. डी. कस्तुरीरंगन यांच्या अध्यक्षतेखालील समितीने 'नवीन शैक्षणिक धोरण-२०२०'चा मसुदा मांडला. २१व्या शतकातील भारताच्या वाटचालीला व भविष्यातील प्रगतीला अनुलक्षून यात अनेक नव्या बाबी मांडण्यात आल्या आहेत. पूर्वप्राथमिक ते उच्च माध्यमिक शिक्षणाचा नवा आराखडा, मातृभाषेतून शिक्षण, व्यावसायिक शिक्षण, शिक्षकांचे शिक्षण, संशोधनाला चालना यांसारख्या बाबी प्रमुख आहेत. भारताला महासत्ता म्हणून परिवर्तन घडवण्याचा आणि प्रत्येक विद्यार्थ्याच्या आगळ्या क्षमता पुढे आणण्याचा या धोरणाचा उद्देश असल्याचे म्हटले आहे.

प्रशिक्षणाचा अर्थ

शिक्षकांच्या व्यावसायिक विकासात विषय, अध्यापन कौशल्य, भावनात्मक परिपक्वता, बांधिलकी यांची जाण व दृढता या मुख्य घटकांचा समावेश होतो. त्या अनुषंगाने या बाबी आत्मसात करण्यासाठी सेवापूर्व व सेवाकाळातील प्रशिक्षणांची योजना असते. कर्मचाऱ्यांचे ज्ञान, कौशल्य आणि अभिवृत्तीचा सतत

व योजनाबद्ध विकास म्हणजे प्रशिक्षण होय. कर्मचाऱ्यांकडे सोपविलेली विशिष्ट कार्ये त्यांना पूर्ण क्षमतेने करता यावीत यासाठी आवश्यक असणारे विशिष्ट ज्ञान देण्याच्या पद्धतीला प्रशिक्षण असे म्हणतात.

शिक्षण क्षेत्रात कार्यरत असणाऱ्या कोणत्याही घटकाला विशेषतः शिक्षकाला यासंदर्भात अद्ययावत असणे अत्यंत आवश्यक आहे. भूतकाळाचा आढावा घेत वर्तमान काळात विकसित होऊन भविष्यकालीन जबाबदारीसाठी स्वतः तयार होत असतानाच वर्गात समोर बसलेल्या विद्यार्थ्याला शिक्षणाच्या उद्दिष्टांप्रत नेणे हेच शिक्षकाचे कार्य आहे.

भूतकाळाचा आढावा + वर्तमानकाळात विकसन + भविष्यासाठी सज्ज = प्रशिक्षण

केवळ एकदा मिळवलेले ज्ञान हे पुरेसे नसून ते वेळोवेळी गरजेनुसार व काळानुरूप अद्ययावत करणे, त्यासाठी आवश्यक असणारी कौशल्ये, तंत्रे आत्मसात करणे, नवीन पद्धतींचा-विचाराचा स्वीकार करून अवलंब करणे आवश्यक आहे. त्यासाठी प्रशिक्षण हा प्रभावी मार्ग आहे.

प्रशिक्षणाचे प्रकार

कौशल्ये, सवयी, ज्ञान व दृष्टिकोन विकसित करण्याची प्रक्रिया म्हणजे प्रशिक्षण होय. विकसनाची ही प्रक्रिया शिक्षणाप्रमाणेच निरंतर चालणारी असल्याने प्रशिक्षणे निरंतर स्वरूपाची असतात, असे म्हटले जाते. त्यामुळे गरजेनुसार समाजशास्त्रज्ञ, अभ्यासक प्रशिक्षणाचे वेगवेगळे प्रकार मांडतात. त्यात प्रामुख्याने औपचारिक प्रशिक्षण, प्रवेशपूर्व प्रशिक्षण, प्रवेशोत्तर काळातील प्रशिक्षण, सेवाकाळातील प्रशिक्षण, पुनरावलोकन प्रशिक्षण, नवीनीकरण प्रशिक्षण, कार्याची जबाबदारी सोपवून प्रशिक्षण, अल्पमुदतीचे प्रशिक्षण, दीर्घ मुदतीचे प्रशिक्षण, विभागीय प्रशिक्षण, केंद्रित प्रशिक्षण, कुशलतेचे प्रशिक्षण, पार्श्वभूमीविषयक

प्रशिक्षण, अनौपचारिक प्रशिक्षण. यात व्यवस्थापनाला, नियंत्रण आणि मूल्यमापन विभागाला जाणवणाऱ्या समस्या व गरजा यांचा हे वर्गीकरण करताना प्रकार मांडताना विचार केलेला दिसून येतो. शिक्षणक्षेत्रातील विविध घटकांची प्रशिक्षणे यानुसारच गरजा व समस्यांवर आधारित असतात. सगळ्याच शिक्षण प्रवाहांमध्ये प्रशिक्षणाचे महत्त्व मांडण्यात आले आहे. त्यासाठीची स्वतंत्र यंत्रणा उभारण्यात आली आहे.

प्रशिक्षणांची आवश्यकता

बदलत्या शिक्षण प्रवाहांनुसार अध्यापन हे केवळ अंतिम उद्दिष्ट नसून शिक्षकाला त्यापलीकडे विद्यार्थ्यांचा शारीरिक, मानसिक, भावनिक, सामाजिक, सांस्कृतिक व नैतिक विकास करायचा आहे. सोबत तंत्रानुगामी स्पर्धात्मक जगात आपला विद्यार्थी कसा टिकेल यासाठी त्याला तयार करायचे आहे. त्यासाठी शिक्षकाच्या ठायी योग्य अभिवृत्ती, मनोवृत्ती, कौशल्य व योग्यता असणे आवश्यक आहे. Mirror of Nation असे मानल्या जाणाऱ्या शिक्षकाला त्यादृष्टीने तयार असणे अत्यावश्यक ठरते. केवळ अध्यापनशास्त्राचे तांत्रिक ज्ञान, पुस्तकी ज्ञान असून उपयोगाचे नसून समस्या निराकरण, नवविचारांचे स्वागत, विद्यार्थी विकासासाठी विद्यार्थ्यांचे गुण हेरून त्याचे संगोपन (Nurture) करणे, त्याच्या व्यक्तिमत्त्वाला आकार देण्यासाठी प्रत्यक्ष अनुभवाची गरज असते. असे अनुभव प्रशिक्षणात वापरण्यात आलेली विविध तत्त्वे, तंत्रे व साधने यांच्या सुयोग्य प्रवाही आयोजनातून देता येतात.

शिक्षक प्रशिक्षणे ही सुनियोजित शिक्षणासाठी असून त्याद्वारे शिकवण्याच्या प्रक्रियेचे ज्ञान होणे, शिक्षण योजना सफल बनवणे, अध्यापन मानसशास्त्राचे ज्ञान होणे, बदलत्या परिस्थितीत निर्माण होणाऱ्या शैक्षणिक समस्यांना अवगत करणे, व्यापक दृष्टिकोन तयार होणे व उपरोल्लेखित बाबींच्या पूर्ततेसाठी शिक्षकांच्या प्रशिक्षणांची आवश्यकता आहे.

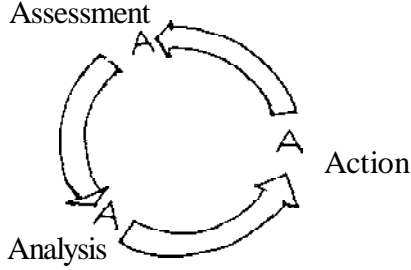
प्रशिक्षणाच्या माध्यमातून शिक्षकांच्या कौशल्यांमध्ये वाढ करून त्यांचे मनोबल उंचावणे, संघटित प्रयत्नांसाठी शिक्षकांना तयार करणे, ध्येयधोरणांच्या व उद्दिष्टांच्या पूर्तीसाठी मनोभूमिका तयार करणे, समस्या निराकरणाच्या दृष्टीने विविध पर्यायांचा अवलंब करण्यासाठी शिक्षकांना तयार करणे, स्व-विकास व स्व-ची जाणीव होण्याची संधी देणे, सातत्यपूर्ण व्यावसायिक विकास (Continuous Professional Development) करण्यासाठी संधीची उपलब्धता करणे या महत्त्वपूर्ण बाबी साधल्या जातात. यामुळे शिक्षकाला आपली समूहामधील वागणूक व व्यवहार समजून घेण्याची संधी मिळते. प्रशिक्षणातून शिक्षकांना परस्परांचे विचार, दृष्टिकोन, भावना समजून घेण्यासाठी तयार करता येते. स्वतःच्या अधिक-उणे बाजू समजून घेऊन असलेले धोके व संधी जाणून घेता येतात. शिक्षकांची प्रशिक्षणे शिक्षणातील नवनव्या कल्पना व जुने अनुभव यांची सांगड घालण्यासाठी उपयुक्त ठरतात. शिक्षणाचा उद्देश आणि त्याचे समाजाशी असलेले नाते याबद्दलची समज विकसित करण्यासाठी प्रशिक्षणाची आवश्यकता आहे. शाळा व महाविद्यालयात सर्वसाधारणपणे शिकलेल्या संकल्पनांचा आढावा घेत ज्ञानाची पुनश्च मांडणी करण्याची संधी याद्वारे मिळते. सहाध्यायी प्रशिक्षणार्थ्यांसोबत याची फेरमांडणी करून याबाबतची स्वतःची समज अधिक प्रगल्भ करता येते.

प्रशिक्षण इतर शिक्षकांबरोबर व्यावसायिक संवादाची आणि स्वतःचे ज्ञान कालसुसंगत करून घेण्यासाठी पोषक ठरते.

विद्यार्थी, समाजाच्या गरजा आणि ज्ञान संपदा या तीन घटकांचे योगदान अभ्यासक्रमात असते. तिन्हीच्या समन्वयामुळेच अभ्यासक्रम संतुलित होतो, या अभ्यासक्रम मांडणी विषयक तत्त्वाची पडताळणी

विविध स्तरावरील प्रशिक्षणांमध्ये करता येत असल्याने बदलत्या शिक्षण प्रवाहामध्ये प्रशिक्षणाची आवश्यकता अधोरेखित होत असते.

प्रशिक्षणाबाबत 3A approach

बदलत्या काळाची गरज म्हणून प्रशिक्षणे आवश्यक ठरतात; परंतु ठोकळेबाज व एकतर्फी प्रशिक्षण पद्धती आजकाल बाह्य झाली आहे. प्रशिक्षणाची एक महत्त्वाची बाजू ही उपयुक्तता आहे. प्रशिक्षण गरजांशी किती सुसंगत आहे यावरूनच प्रशिक्षणाची गुणवत्ता ठरते.

प्रशिक्षणांमध्ये गरजा ओळखल्या जात नसतील तर प्रशिक्षण केवळ एक पार पाडण्याची प्रक्रिया ठरते. प्रशिक्षण उपयुक्त ठरायचे असेल तर प्रशिक्षणांबाबत 3A approach वापरणे महत्त्वाचे व कालसुसंगत ठरेल. Assessment - Analysis - Action (मूल्यमापन-विश्लेषण - कृती) या 3A approach च्या माध्यमातून प्रशिक्षणाकडे पाहिले जाऊन त्याआधारे प्रशिक्षणांचे आयोजन करणे फायद्याचे ठरेल.

ज्या घटकावर आधारित, ज्या विषयाशी अथवा कौशल्याशी निगडित प्रशिक्षण करावयाचे आहे त्या घटक/विषय/कौशल्याचे सद्यस्थितीतील मूल्यमापन प्रथमतः करावे. यामुळे त्यासंबंधीची वास्तव स्थिती आपल्यासमोर येते. पुढची पायरी म्हणजे विश्लेषण होय. विश्लेषणाच्या या टप्प्यावर मूल्यमापनात आढळून आलेल्या बाबींचे तपशीलवार विश्लेषण केले जावे. या

विश्लेषणातून काय योग्य घडले? काय चुकले? काय कमी? काय अधिक? या बरोबर प्रक्रियेतील कच्चे दुवे इत्यादी गोष्टींची माहिती होते. यानंतरच्या कृती टप्प्यावर नेमके प्रशिक्षणात काय असावे? काय टाळले जावे? काय बदलले पाहिजे? यादृष्टीने प्रत्यक्ष कृती/कार्यवाही होणे अपेक्षित आहे. कृती Action ही गरजांवर आधारित असल्याने प्रक्रिया पुन्हा सुरू होईल. प्रशिक्षणासाठी निर्धारित केलेला घटक विषय हा कृती केल्यानंतर पुन्हा गरजेनुसार अथवा नियमित अंतराने हे चक्र सुरू ठेवावे. मूल्यमापन-विश्लेषण-कृती ही निरंतर चक्राकार गतीने चालणारी प्रक्रिया आहे. याद्वारे प्रशिक्षणांची परिणामकारकता तपासता येते, शिक्षणावर खर्च होणारा वेळ, पैसा, श्रम यांचा विनियोग योग्य व हवा तसा झालाय का हे तपासता येते.

एका प्रशिक्षणात प्रशिक्षकाने एका संशोधनाचा निष्कर्ष मांडला होता. तो निष्कर्ष असा होता-जेवढा तुमचा पगार जास्त, तितकी तुमची काम करण्याची प्रेरणा कमी असते. जेवढा तुम्हाला पगार जास्त असतो, तितकी तुमची कामाशी बांधिलकी कमी असते. प्रत्येकाला आपले वेतन कमीच भासत असते. अशा वेळी काम करण्याची प्रेरणा आणि कामाशी बांधिलकी जपतोय का? हे आपण पाहिले पाहिजे. प्रशिक्षणे आपल्याला हेच पडताळून पाहण्याची संधी देत असतात.

॥प्रशिक्षणात प्रावीण्यम्॥

~~लेखक~~ लेखक शैक्षणिक क्षेत्रात कार्यरत आहेत. विविध राज्यस्तरीय प्रशिक्षणांमध्ये मार्गदर्शक म्हणून त्यांचा सहभाग असतो. महाराष्ट्र साहित्य परिषद, चोपडा शाखेचे प्रमुख कार्यवाह आहेत.

E mail : sanjaybari74@gmail.com

सुजाण नागरिक घडविण्याचा वसा

सुरेखा कटारिया, पुणे : ९८२२७४५०३०

१९९२ चा किल्लारीचा भूकंप म्हणजे महाराष्ट्रावरील मोठे नैसर्गिक संकटच. या संकटाच्या वेळी अनेक संघटना, अनेक व्यक्ती मदतीला धावल्या. यातील एक विशेष प्रकारे व पुढेही सातत्याने केलेले मदतकार्य म्हणजे भूकंपग्रस्त मुलांचे शिक्षण. या मुलांना पुण्यामध्ये आणून त्यांना पुढील सर्व शिक्षण दिले गेले. या एका वेगळ्या उपक्रमात सहभागी असणाऱ्या लेखिकेने तिचा अनुभव या लेखातून मांडला आहे.

हे अनुभवकथन उघड्या वर्गातील सामाजिक बांधिलकी जोपासणाऱ्या शैक्षणिक प्रयोगशाळेतले आहे.

३० सप्टेंबर, १९९३चा तो दिवस. ज्या दिवशी गणपती विसर्जनाच्या मिरवणुकीत सामील झालेले गणरायाला निरोप देण्यास मोठ्या भाविक मनाने जमा झालेले लोक अचानकच मोठमोठ्याने आरडा ओरडा करू लागले. “भूकंप झाला, भूकंप झाला. पळा...SS पळा...SSS पळा...SS पळा...SSS घराबाहेर पडा मैदानात या.” या हाहाकाराने सारा मराठवाडाच नव्हे तर महाराष्ट्र हादरून गेला. भूकंपानंतरच्या काही क्षणातच ही बातमी भारतीय जैन संघटनेच्या सामाजिक कार्यकर्त्यांच्या कानावर येऊन धडकली आणि आदरणीय शांतीभाऊ व त्यांच्या टीमने लातूर, उस्मानाबाद, किल्लारी या भूकंपग्रस्त भागाकडे काही तासांतच मदतीचे हात घेऊन आगेकूच केली.

खरोखरच, जगात देव आहे की नाही हे मला माहीत नाही; परंतु जो देतो मदत करतो तोच लोकांना देव भासतो. अगदी त्याप्रमाणे भूकंपग्रस्त लोकांच्या मदतीला २४ तासांच्या आत जाऊन सामाजिक बांधिलकीचे दायित्व निभावण्याचे काम भारतीय जैन संघटनेच्या कार्यकर्त्यांनी केले.

झपाट्याने पसरणारी उदासीनता ही संसर्गाप्रमाणे असते. ती वेळीच थांबवणे ही सामाजिक पालकांची जबाबदारी! मग तो वक्ता असेल, तो शिक्षक असेल, तो सामाजिक कार्यकर्ता असेल, तो पत्रकार असेल

किंवा लेखक असेल हे सामाजिक पालक खूप महत्त्वाचे! हे सामाजिक पालक व्रतस्थ भावनेने कायमस्वरूपी तेवत राहणारे सामाजिक समस्यांना प्रकाश देणारे नंदादीपच होत. हे काम आम्ही करण्यास सुरुवात केली.

कोसळलेल्या घरांच्या ढिगाऱ्यांखालून लोकांना बाहेर काढून त्यांच्यावर औषधोपचार करून अन्नदान, कपडालत्ता, भूकंपग्रस्तांना मानसिक आधार, शारीरिक स्वास्थ्यासाठी फिरते दवाखाने, औषधोपचार करण्यात आले. हे करत असताना लहान मुले, तरुण असहायपणे फिरत असल्याचे बघून भारतीय जैन संघटनेचे अध्यक्ष मा. शांतिलालजी मुथ्था यांनी बाराशे विद्यार्थ्यांना शिक्षणासाठी विद्येचे माहेरघर पुणे या ठिकाणी आणण्याचे ठरविले.

शिक्षणावाचून वंचित राहणाऱ्या या विद्यार्थ्यांना शिक्षण देऊन एक सुजाण नागरिक घडविण्याचे काम हाती घेतले असताना माझ्यासारख्या स्त्री शिक्षिकेचे मन सेवाभावी वृत्तीने भूकंपग्रस्त मुलांची सेवा करण्यासाठी धावले, यात काय नवल? कारण मी घेतलेले शिक्षण पोरक्या झालेल्या मुलांसाठी उपयोगी पडावे यासारखे चांगले सत्कर्म ते कोणते? म्हणूनच मी त्या विद्यार्थ्यांची आई व बाई या दोन्ही भूमिका निभावण्यासाठी पिंपरी चिंचवड येथील आत्मनगर येथे आणलेल्या बाराशे विद्यार्थ्यांच्या स्वागतासाठी धावलो. शिक्षणप्रेमी मा. शांतिलालजी मुथ्था यांच्या शैक्षणिक सागरामध्ये छोटासा शिक्षकरूपी धबधबा होऊन विद्यालयात ज्ञानदानासाठी,

सेवेसाठी पहिल्याच दिवशी विद्यार्थ्यांमध्ये मी सामील झाले. या विद्यार्थ्यांच्या विकासासाठी पिंपरी चिंचवड या शहराचा फार मोठा मोलाचा वाटा आहे.

या भूकंपात वित्तहानी व जीवितहानी मोठ्या प्रमाणात झाली. कुणाची आई गेली, कुणाचे वडील गेले, कुणाचे भाऊ गेले, कुणाची आजी गेली, कुणाचे आजोबा वारले असल्यामुळे या भूकंपग्रस्त विद्यार्थ्यांची आई बनण्याची व त्यांना ममत्वाने सांभाळण्याची जबाबदारी आमच्यावर आली. माझ्याबरोबर माझी सखी प्रज्ञा माडूळकर होती.

ही भूकंपग्रस्त मुले पुणे येथील पिंपरी चिंचवडमध्ये आत्मनगर वसाहतीमध्ये राहू लागली. शरीराने ती आत्मनगरमध्ये होती; पण मनाने, भावनिकदृष्ट्या भीर भीर फिरत होती. या त्यांच्या अस्थिर मनाला स्थिर करण्यासाठी आमचे प्रयत्न सुरू झाले. त्यावेळचा तो त्यांचा पहिला दिवस आजही माझ्या मनःपटलावर कोरलेला आहे. ती कावरीबावरी दिसणारी मुले, आई वडील गेल्याच्या दुःखाने व गाव सोडल्याने व परमुलखात आल्याने अधिकच हतबल झाली होती. पाहिजे तेवढे बळ त्यांच्या पंखात नव्हते. निसर्गाच्या आघाताने घरेची घरे उद्ध्वस्त झालेल्या सुन्न अशा वातावरणातील मुले पाहून कोणाचेही मन विषण्ण झाले असते; परंतु हातात लेखणी घेतलेले शिक्षक, कुंचला घेऊन चित्र रेखटणारे चित्रकार, वक्तृत्वाने दुसऱ्याच्या मनाचे परिवर्तन करणारे वक्ते हे सामाजिक दायित्व स्वीकारणारे ऊर्जावान शिक्षक व शिक्षिका काम करत होते.

मुलांना सावरत असतानाच तिसऱ्याच दिवशी एक भयंकर बातमी मुलांना कळाली. मराठवाड्यातील माखणीचे धरण फुटले आहे. या बातमीने बाराशे मुले एकाच वेळी रडू लागली. आम्ही त्यांना खूप समजावून सांगितले; परंतु ती समजण्याच्या पलीकडे गेली होती. नुकत्याच झालेल्या भूकंपाच्या धक्क्यात असताना धरण फुटावे आणि त्या पाण्यात सारे वाहून जावे या कल्पनेने ती हवालदिल झाली होती. त्यांच्याच भागातील त्यांच्याबरोबर आलेल्या शिक्षक अशोक पवार सरांनी

व घोडके सरांनी ही बातमी खोटी आहे; ही अफवा आहे तुम्ही घाबरू नका; असे सांगूनही मुलांना समजावून सांगण्याचा प्रयत्न केला; परंतु मुले रडण्याचे थांबेचना. नुकताच झालेला भूकंप आणि त्यानंतर माखणीचे धरण फुटले, या बातमीने संवेदनाशील झालेली मुले अधिकच हळवी झाली व ती एकसारखी रडू लागली. एकाच वेळी बाराशे विद्यार्थ्यांच्या रडण्याचे सूर ऐकून आम्ही धास्तावलो. दिवसभर त्यांना वेगवेगळ्या पद्धतीने समजावून सांगण्याचा प्रयत्न केला; परंतु ती काही ऐकण्याच्या मनःस्थितीत नव्हती. एकंदरीत दिवसभराचा त्यांचा कल पाहून संध्याकाळच्या सातच्या बातम्या त्यांना दाखविल्या आणि त्या बातम्यातून त्यांच्या लक्षात आले, की माखणीचे धरण फुटले नाही; ही अफवा आहे. या बातम्या पाहिल्यानंतर आम्ही मुलांना सांगितले, “मुलांनो जर माखणीचे धरण फुटले असते तर ही बातमी या दूरदर्शनच्या माध्यमातून आपल्यापर्यंत पोहोचली असती.” हवालदिल झालेली मुले दूरदर्शनवरील प्रादेशिक बातम्यांनी कशीबशी शांत झाली.

आत्मनगरमध्ये काही महिने राहिल्यानंतर विद्यार्थी पिंपरी-चिंचवड महानगरपालिकेने देऊ केलेल्या संत तुकारामनगर येथील इमारतीमध्ये वसतिगृह व विद्यालयात दाखल झाली आणि माणूस घडविण्याची जणू एक कार्यशाळा सुरू झाली.

दिवसांमागून दिवस खडतर वाटेने जात होते. सप्टेंबर १९९४ ची गोष्ट, आतापर्यंत मुले मानसिकदृष्ट्या मोठ्या प्रयत्नाने स्थिरावली होती. गणपती उत्सवाचा तो सप्टेंबर महिना सगळ्यांच्या दृष्टीने आनंदाची पर्वणी देणारा असताना, ही मुले मात्र हिरमुसलेली व उदास दिसली. मागच्या वर्षी घडलेल्या भूकंपाच्या घटनेने मुलांच्या मनात नकाराचा सूर दाटून आला त्यामुळे मुलांच्या मनात पूर्वस्मृतीच्या अश्रूंची जणू वृष्टी होऊ लागली. तेव्हा मुलांशी हितगुज करता असे लक्षात आले, की मागील वर्षी झालेला भूकंप हा गणेशोत्सवात झालेला असल्यामुळे सर्व मुले गणेशोत्सव साजरा करण्यासाठी तयार नव्हती.

एकंदरीत परमेश्वराबद्दलचा मुलांचा नकाराचा सूर ऐकून मन अस्वस्थ झाले व भूकंपाच्या घटनेने मुलांच्या मनावर झालेला परिणाम व वर्षानंतरही त्याचे उमटणारे पडसाद मनाला अस्वस्थ करू लागले. आम्ही मुलांशी संपर्क साधला. त्यांच्याशी गणेशोत्सवाबद्दल बोललो असता अंगद नावाचा विद्यार्थी उठून ढसढसा रडू लागला. तो म्हणाला, “नाही मॅडम आम्हाला नाही करायचा गणेशोत्सव. जो देव आमच्या आई बाबांना घेऊन गेला, आम्हाला पोरके केले. अशा देवाला आम्हाला भजायचंही नाही आणि पुजायचंही नाही. आमचा खरा देव म्हणजे आमचे शांतीभाऊ आहेत. त्यांचा जन्मदिवस साजरा करू परंतु आम्हाला गणपती बसवायचा नाही.” अंगदच्या बोलण्याने सर्वांचे लक्ष वेधून घेतले व बाकीच्याही विद्यार्थ्यांनी त्याचीच री ओढली व आम्ही सारे शिक्षक चिंताग्रस्त होऊन मुलांकडेच पाहात राहिलो.

मुलांना समजावताना बाली या विद्यार्थ्याने प्रश्न विचारला, “परमेश्वराचं दर्शन कसं होत नाही?”

या चिमुकल्याने विचारलेल्या प्रश्नाने मी निःशब्द झाले आणि क्षणार्धातच हातात असणारे फुल त्याच्या समोर धरून म्हणाले, “या फुलाचा सुगंध येतो का?” तोच बाली म्हणाला, “व्हय सुगंध येतो.” मग मी म्हणाले, “बाली, सुगंध दिसतो का?” तो म्हणाला “बाई, सुगंध दिसत असतो का?”

त्याच्या या प्रतिप्रश्नाने मला हसू आले. मग त्याला माझी सखी प्रज्ञा माडूळकर म्हणाली, “बाली, ज्याप्रमाणे सुगंध दिसत नाही; परंतु त्याचे अस्तित्व जाणवते. तसेच दुधात लोणी असते; परंतु ते आपणास दिसत नाही. त्याप्रमाणे नियतीची अदभूत शक्ती काम करत असते. विजेच्या प्रचंड प्रकाशानंतरही छोटासा दिवा लावून तिन्हीसांजेला आपण शुभंकरोती म्हणतो की नाही?

मुलांनी होकारात्मक माना डोलावल्या. देवाच्या रूपात शिक्षक, शिक्षकेतर कर्मचारी, संस्थाचालक, वैद्यकीय सेवा पुरवणारे डॉक्टर, नर्स हे सर्व जण परमेश्वराच्या रूपात कामे करणारी देवदूतच आहेत. विघ्नहर्ते आहेत या वार्तालापानंतर मुलांची द्विधा मनःस्थिती झाली व प्रशासन अधिकारी शेळके सरांचा मान ठेवत नकाराचा सूर बाजूला ठेवत. गणपती स्थापना करण्याचे ठरले.

तरीसुद्धा मुले द्विधा मनःस्थितीत होती. गणपती बसवायचा की नाही या द्विधा मनःस्थितीचा होकारात्मक बदल करून; गणेशोत्सव साजरा करण्यास सकारात्मक परिस्थिती निर्माण करून, मुलांच्या मनाचे परिवर्तन करण्याचे काम व बोथट झालेल्या भावनांना संवेदनक्षम बनवण्याचे काम विद्यालयातील शिक्षक व शिक्षकेतर कर्मचाऱ्यांनी मुलांच्या मनाला भावनिक हात घालून केले.

गणपती उत्सव जोरदार साजरा करण्यात आला. भूकंपात मरण पावलेल्या लोकांच्या आत्म्यास चिरशांती लाभो. अशी प्रार्थना करून श्रद्धांजली वाहिली. सुख-दुःख मिश्रित अशा भावभावनांनी गणेशोत्सव साजरा केला गेला.

पिढ्यान्पिढ्यामधील अंतर वाढत होते; परंतु आमच्या संवेदना जागरूक असल्यामुळे आणि प्रयोगशील राहिल्याने पिढ्यान्पिढ्या हाताखालून जात असताना अगदी आताच्या क्षणापर्यंत त्यांच्याशी मैत्रीचा हात राहिला आहे. हे अनुभवकथन उघड्या वर्गातील सामाजिक बांधिलकी जोपासणाऱ्या शैक्षणिक प्रयोगशाळेतले आहे.

 लेखिका या भारतीय जैन संघटनेचे विद्यालय, पिंपरी येथे उपप्राचार्य म्हणून कार्यरत आहेत.

E mail : katariyasurekha@gmail.com

महाराष्ट्र राज्य माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शिक्षण मंडळ, पुणे
राज्यमंडळामार्फत आयोजित सन २०२१-२२ राज्यस्तरीय निबंध स्पर्धेचा निकाल

महाराष्ट्र राज्य माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शिक्षण मंडळातर्फे शैक्षणिक वर्ष २०२१-२२ मध्ये महाराष्ट्र राज्यातील मान्यताप्राप्त माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शिक्षकांसाठी राज्यस्तरीय निबंध स्पर्धा आयोजित करण्यात आलेली होती. या राज्यस्तरीय निबंध स्पर्धेसाठी एकूण ०५ विषय खालीलप्रमाणे देण्यात आले होते.

१. अध्यापनात तंत्रज्ञानाची उपयुक्तता
२. ऑनलाईन अध्यापनातील समस्या व उपाय
३. विद्यार्थीविकासासाठी अवांतर वाचन
४. बदलत्या शैक्षणिक प्रवाहासाठी प्रशिक्षणाची आवश्यकता
५. विद्यार्थ्यांवरील समाजमाध्यमांचा परिणाम

उपरोक्त विषयांवर आधारित राज्यातून एकूण १४५ निबंध प्राप्त झालेले होते. सदर राज्यस्तरीय निबंध स्पर्धेचा निकाल दिनांक ०८ जुलै, २०२२ रोजी जाहीर करण्यात येऊन त्याचा पारितोषिक वितरण समारंभ राज्यमंडळ, पुणे येथे मा. श्री. शरद गोसावी, अध्यक्ष, राज्यमंडळ, पुणे यांच्या अध्यक्षतेखाली संपन्न झाला. स्पर्धेचा निकाल खालीलप्रमाणे जाहीर करण्यात आला.

क्र.	विजेत्या स्पर्धकाचे नाव	शाळेचे नाव	क्रमांक
१.	श्री. पाल जितेंद्र भगेलूराम	के.जे. खिलनानी हायस्कूल व ज्यु. कॉलेज, माहिम (पश्चिम) मुंबई	प्रथम
२.	श्री. संजय रघुनाथ बारी	महिला मंडळ माध्यमिक विद्यालय, चोपडा, जि. जळगाव	द्वितीय
३.	श्रीमती अनिता रामदास नगराळे	दिनबाई विद्यालय, दिग्रस, ता. दिग्रस जि. यवतमाळ	तृतीय
४.	श्रीमती सुरेखा एस.साठे (भालतिलक)	डॉ. फ्रेजर बॉईज हायस्कूल, जालना	चतुर्थ
५.	श्री. अनिल ज्ञानदेव मानकर	श्री शिवाजी हायस्कूल, नांदूरा रेल्वे, जि. बुलढाणा	पंचम
६.	श्री. सुधीर आप्पया आमणगी	माध्यमिक विद्यालय, कसबा आरळे, ता. करवीर, जि.कोल्हापूर	उत्तेजनार्थ
७.	श्रीमती गुरसाळे पूनम जयकांत	सौ.सुशिलादेवी साळुंखे हायस्कूल आणि कॉमर्स ज्यु.कॉलेज, सातारा	उत्तेजनार्थ
८.	श्रीमती मोनिका सन्तान कार्डोझो	कनोसा कॉन्व्हेंट हायस्कूल, चाळीस गाव रोड, धुळे	उत्तेजनार्थ
९.	शेख मुज्जफर शेख मजहर	एम.एस.पठाण हायस्कूल व कनिष्ठ महाविद्यालय, महापोली, ता.भिवंडी, जि.ठाणे	उत्तेजनार्थ
१०.	श्रीमती प्रतिमा प्रशांत चव्हाण	कनोसा कॉन्व्हेंट हायस्कूल, चाळीस गाव रोड, धुळे	उत्तेजनार्थ
११.	श्रीमती जान्हवी अतुल बनकर	एन.ई.एस.संचालक मंडळ हायस्कूल, नागांव, ता.अलिबाग, जि.रायगड	उत्तेजनार्थ

विजेत्या स्पर्धकास पारितोषिकाची रक्कम, स्मृतिचिन्ह, प्रमाणपत्र देऊन मा. अध्यक्षांच्या हस्ते गौरव करण्यात आला. पारितोषिक विजेत्यांचे हार्दिक अभिनंदन...!

स्वाक्षरीत

सचिव

महाराष्ट्र राज्य माध्यमिक व
उच्च माध्यमिक शिक्षण मंडळ, पुणे

महाराष्ट्र राज्य माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शिक्षण मंडळ, पुणे
मार्फत आयोजित सन २०२१-२२ राज्यस्तरीय निबंध स्पर्धेतील
पारितोषिक प्राप्त शिक्षक यांच्या समवेत परीक्षक, मंडळ अधिकारी व कर्मचारी...

निबंध स्पर्धेतील सर्व सहभागी स्पर्धकांचे मनःपूर्वक

शिक्षण संक्रमण - सप्टेंबर २०२२ (५१)

REGISTERED

Shikshan Sankraman Registered Newspaper is
Date of Publication - 26th August, 2022
Date of Posting - 26th August, 2022
Posted at Pune PSO, GPO 411 001

RNI NO.MAHMAR/2011/38461
Postal Regd.No.PCW/007/2021 - 2023

(Licence to Post without Prepayment of postage No. WPP-74/2021 - 2023)

if not delivered please return to :

संपादक, शिक्षण संक्रमण

महाराष्ट्र राज्य माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शिक्षण मंडळ,

स.नं.८३२-ए, फायनल प्लॉट नं १७८, १७९

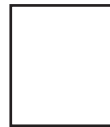
बालचित्रवाणीजवळ, आचारकर रिसर्च इन्स्टिट्यूटमागे, भांबुर्डा, शिवाजीनगर, पुणे-४११००४

दूरध्वनी: ०२०-२५७०५००० फॅक्स नं: ०२०-२५६६५८०७

ई-मेल: hodresearch.stateboard@gmail.com

वेबसाईट: <http://www.mahahsscboard.maharashtra.gov.in>

stamp

प्रति

शिक्षण संक्रमण - सप्टेंबर २०२२ (५२)